

DANIEL TARSCHYS

**Den
kommunistiska
framtiden**

Den kommunistiska framtiden

Den kommunistiska framtiden

Av DANIEL TARSCHYS

Studieförbundet Näringsliv och Samhälle

Studier och debatt

utges av Studieförbundet Näringsliv och Samhälle
Sköldungagatan 2 · 114 27 Stockholm · Telefon 08/23 25 20
Postgiro 35 62 60-0

Nr 3 1974 22:a årg.

© Daniel Tarschys och Studieförbundet Näringsliv och Samhälle

Tryckt hos Bohusläningens AB, Uddevalla 1974

Omslag av Tommy Säflund

ISBN 91-7150-147-9

SNS – STUDIEFÖRBUNDET NÄRINGS LIV OCH SAMHÄLLE

är en ideell sammanslutning av enskilda personer inom svenskt näringsliv, fristående från politiska partier och intresseorganisationer. Genom vetenskaplig forskning, konferenser samt studier och debatt i lokala grupper vill SNS sprida kunskap om ekonomiska och sociala förhållanden, stimulera till positiva insatser i arbets- och samhällsliv och till individuella ställningstaganden i den allmänna debatten.

Innehåll

UTGIVARENS FÖRORD	7
INLEDNING	9
1 VÄGAR MOT FRAMTIDSLANDET	11
2 MARX FYRA UTOPIER	21
Staten	26
Den demokratiska staten	33
Associationen	41
Kommunen	49
3 FRÅN MARX TILL LENIN	58
Den tyska socialdemokratins Zukunftsstaat	60
Stat och samhälle i rysk radikalism	69
Lenins "utopiska" strategi	73
Lenins bild av framtidssamhället före 1917	81
Kommunstatens funktioner	88
Kommunstatens proletära självstyrelse	91
Makten i kommunstaten	96
Kommunstaten och kommunismen	98
4 UTOPIN EFTER REVOLUTIONEN	101
Kommunismen och byråkratin	104
Stalins nya doktrin	112
Utopins renässans	118
5 UTOPINS PREMISSER	129
Noter	134
Namnförteckning	136
Några böcker	138

Utgivarens förord

På 1950-talet talade många samhällsvetare om "ideologiernas död". I välfärdsstaten fanns det inte längre någon grund för skarpskurna politiska doktriner, menade man. Gränserna mellan socialism, liberalism och konservatism var på väg att utplånas, och i den "lyckliga demokratin" skulle förvaltningen av samhället inte hotas av några djupgående schismer. I Sverige blev Herbert Tingsten den främste företrädaren för denna tes.

Tesen höll inte. Idag är ideologierna allt annat än döda. Under 1960-talets senare del fick de marxistiska idéerna en renässans, och kritiken av det "etablerade samhället" blev alltmer intensiv. I SNS-boken *Näringslivet utmanat* (1969) analyserades de nya strömningarna bland de studerande och den kritik som i växande omfattning började riktas mot företagen.

Debatten om socialismen fortgår med oförminskad styrka. För dem som menar att marknadsekonomin, trots sina skavanker, ändå har förtjänsten av att ha skapat både ett allmänt välstånd och ett betydande mått av frihet för den enskilde individen ter det sig gåtfullt att så många dras till det marxistiska alternativet. Erfarenheterna från de socialistiska staterna i Östeuropa borde inge vissa tvivel. Men den synpunkten avfärdas ofta av svenska marxister. Det är, säger man, inte den modellen man vill efterlikna. Historiska svårigheter och nationella särdrag har medverkat till att förvräda utvecklingen i Östeuropa. Vad Marx och Lenin syftade till var något annat; hos oss behöver misstagen inte upprepas.

Man vänder sig alltså bort från de praktiska erfarenheterna och stöder sig i stället på teorin. Men även den väcker dubier.

UTGIVARENS FÖRORD

Idén om det harmoniska, klassfria och statslösa samhället ter sig på många sätt alldeles *för* bra – går den verkligen att realisera? Vad var det egentligen för världsbild som marxismens klassiker utgick från när de skisserade sitt alternativ till kapitalismen?

Den frågan söker Daniel Tarschys besvara i denna bok. Han pekar på de intellektuella strömningar som inverkade på de socialistiska teorierna men också på mera tillfälliga politiska konflikter som satte sin prägel på idéerna. Hos Marx urskiljs fyra olika framtidsvisioner, och bolsjevismen ställs i relief till samtida tendenser i tysk och rysk radikalism. Efter revolutionen sköts utopin successivt allt längre in i framtiden för att åter aktualiseras under Chrusjtjev-perioden.

Författaren inledde sina studier i marxistisk idéhistoria som svensk stipendiat i Leningrad och har sedan tagit en doktors-examen i sovjetforskning vid Princeton-universitetet i USA. För närvarande är han docent i statskunskap vid Stockholms universitet.

Stockholm i november 1974

Bengt Rydén
Verkst dir i SNS

Inledning

Ungefär en tredjedel av jordens befolkning bor i länder som regeras av kommunistiska partier. Enligt eget språkbruk är dessa stater dock inte kommunistiska utan socialistiska. Kommunismen är det system som kommer att etableras när det socialistiska övergångsskedet är till ända. I detta samhälle, som skall styras efter principen ”från var och en efter hans förmåga – till var och en efter hans behov”, kommer det inte längre att finnas några klasser eller någon politisk tvångsmakt. Pengar behövs inte eftersom välståndet räcker till alla. Sociala konflikter är eliminerade och staten har därför vittrat bort.

Lenin var den förste som använde orden socialism och kommunism på detta sätt. Före den ryska revolutionen skilde man sällan mellan olika stadier i det framtida samhällets utveckling. I slutet av 1840-talet framträdde Marx och Engels som anhängare av kommunismen, men under senare delen av 1800-talet blev socialismen den vanligaste benämningen på det slutmål den radikala arbetarrörelsen strävade mot, och nästan alla marxister kallade sig socialdemokrater. Även Lenins parti heter fram till 1918 det ryska socialdemokratiska arbetarpartiet (bolsjevikerna).

Hur har marxister under skilda epoker tänkt sig det kommunistiska (eller socialistiska) framtidslandet? Det är ämnet för denna skrift. I min doktorsavhandling (*Beyond the State. The Future Polity in Classical and Soviet Marxism*, 1972) undersökte jag hur idén om ”statens bortvittrande” uppkommit och utvecklats under två sekler. Med denna framställning, som bygger på några centrala delar av avhandlingen, vill jag belysa de idéhistoriska förutsättningarna för marxismens framtidsvision liksom Marx, Lenins

INLEDNING

och den moderna sovjetideologins föreställningar om den statslösa kommunismen.

Bearbetningen av originaltexten har i hög grad underlättats av en översättning som utförts av fil mag Margareta Eklöf på SNS kansli. Till henne framför jag mitt varma tack. Referenserna har ransonerats i denna bok, men den som är nyfiken kan utan svårighet finna utförligare litteraturhänvisningar i avhandlingens kapitel II–IV.

Daniel Tarschys

1 Vägar mot framtidslandet

”Försök att föreställa er Rousseau, Voltaire, d’Holbach, Lessing, Heine och Hegel kombinerade i en enda person – jag säger kombinerade, inte sammanbuntade – och ni har Dr Marx”, skrev Moses Hess 1841 efter att ha mött den 23-årige Karl Marx. Karakteristiken var inte oäven. Redan vid denna tid var Marx grundlärd i det senaste århundradets filosofi. Framför honom låg fyra decenniers studier i nationalekonomi. Ett halvt sekels flit gav honom ett grepp över sin tids vetande som torde ha få motstycken i idéhistorien.

Denna massiva bildning gör det svårt att teckna en intellektuell bakgrund till marxismen. Stora andar tillskrivs alltid en större originalitet än de verkligen ägde därför att de mindre gestalterna, vilkas tankar de absorberade och syntetiserade, är glömda. De går till historien som förmedlare av en hel epoks idéer. Hos Marx är det mycket lätt att höra återklanger av den samtid han levde i, men också ekon från äldre tider. När sentida läsare funnit nya tankar och uppslag i hans skrifter är det ofta en bit 1800-tal eller 1700-tal de hittat, hos den ende författare från denna tid som de ännu bryr sig om att studera. Naturligtvis var Marx en revolutionär, som bröt nya vägar i det västerländska tänkandet. Men ju mer man läser honom parallellt med andra skriftställare, dess mer framstår han också som en del i en större helhet, som en bärare av grundläggande tankar i den europeiska idétraditionen.

Liksom liberalismen och konservatismen är marxismen en variant av den framstegstro, som under lång tid dominerade – och kanske ännu dominerar – i västerländskt tänkande. Med liberalismen har den gemensamt en ljus uppfattning om människans

godhet och förnuft; med konservatismen delar den tex föreställningen att stora samhällsförändringar inte grundas på enskilda viljeakter utan är frukten av djupgående sociala processer. Men med sådana enkla jämförelser fångar man varken dess särart eller dess samhörighet. De trådar som binder samman marxismen med andra tankeriktningar är många och svåra att följa. Man brukar nämna vissa "lärofäder" – Hegel, Feuerbach, de klassiska nationalekonomerna, de socialistiska utopisterna, de materialistiska filosoferna – men Marx går knappast att placera in i en idéhistorisk stamtavla; därtill var hans bildning alltför djup och hans tänkande alltför rikt. Hos snart sagt varje medlem i den europeiska samhällsfilosofins storfamilj finns det någonting som pekar fram mot Marx och hans utvecklingsteorier. Innan vi närmar oss marxismen kan det därför vara skäl att i största korthet erinra om några huvudtankar i denna familj.

Med en något tillspetsad formulering skulle man kunna säga att framtiden är ett modernt påfund. Man behöver inte gå många århundraden tillbaka för att finna samhällen och kulturer som inte höll sig med någon framtid, i den meningen att de inte hade några föreställningar om en annorlunda och bättre framtid. En seg historieteori gjorde gällande att om mänskligheten överhuvudtaget utvecklades så var det till det sämre: från en fjärran guldålder hade den trätt in i silveråldern och sedan i epoker av allt lägre valör. Den medeltida, kristna versionen av denna teori var läran om paradiset och syndafallet. Det goda livet hade tagit slut när människan förbrutit sig mot sin skapare, och nu återstod bara att härda ut i den jordiska jämmerdalen. Genom att följa dygdens stig kunde den enskilde visserligen förbereda sig för en bättre tillvaro efter döden, men i denna världen fanns ingen frälsning från gudsstraffet. Fanns det en framtidstro i den medeltida världsbilden låg den i den kristna eskatologin – läran om ett transcendent liv i himmelriket och en slutlig återuppståndelse.

En omtolkning av detta perspektiv blev en av de starkaste drivkrafterna i den intellektuella revolution som inleddes med renässansen. I stället för att se människans svaghet som en medfödd och outplånlig egenskap började de lärda nu betrakta den

som ett tillfälligt tillstånd av fångenskap. Historien kunde därmed ses som en befrielseprocess. Genom upplysning och emancipation skulle det mänskliga intellektet frigöras och utvecklas. Mänskligheten var ännu ofullkomlig men bar inom sig en "perfectibilité", en förmåga till fulländning.

Den amerikanske historikern Carl Becker har i ett klassiskt arbete, *The Heavenly City of the Eighteenth Century Philosophers* (1932), beskrivit denna idéutveckling som en sekularisering av den kristna eskatologin. "Den himmelska staden" fördes ner på jorden och projicerades in i framtiden. Processen var inte snabb. De världsliga elementen infogades endast stegvis i den kristna visionen, och ännu på 1800-talet såg många framstegsteoretiker det ideala samhället som ett förverkligat gudsrike. För Hegel var den goda staten "Guds marsch genom världen", och för Saint-Simon framstod socialismen som en ny kristendom. Men en långsam förskjutning bort från det religiösa perspektivet kunde iaktas; om det hos den ene författaren var Gud som förde mänskligheten framåt kunde det hos nästa vara Guds försyn och hos en följande rätt och slätt Försynen, en visserligen metafysisk men inte nödvändigtvis gudomlig kraft. Sådana ogripbara krafter – t ex naturen, den mänskliga naturen, nationen, folket, det mänskliga arbetet, tekniken, materien, vetenskapen, kunskapen, förnuftet, anden etc – figurerade ofta som "utvecklingens motor" i 1700-talets och 1800-talets framstegsteorier.

När Thomas More skrev sin *Utopia* (1516) skildrade han det goda samhället på en fjärran ö i civilisationens utkant. Liknande grepp användes av andra författare som vid denna tid skrev idealstatsromaner: utopin – "landet ingenstans" – var beläget i någon avlägsen del av världen, i det förflutna eller på en annan planet. Först några hundra år senare började utopierna förläggas i framtiden. På 1700-talet utkom skildringar av det goda samhället med sådana titlar som *År 2000* och *År 2040*. Det var ett annat tecken på framstegsteorins genombrott. Tron på en historisk utveckling hade börjat ta sig uttryck i spekulationer om ett sluttillstånd.

Den nya människobilden skapade en känsla av föränderlighet. Om mänskligheten var stadd i en ständig utveckling, om det ny-

födda barnet inte bar på en outplånlig arvsynd utan i stället på en okunnighet som kunde avhjälpas genom en lämplig fostran, då var det helt naturligt att frågan om utveckling hamnade i uppmärksamhetens centrum. Vilka var betingelserna för mänskligt framåtskridande? Efter vilka lagar förändrades samhället? Krävdes det en upplyst diktatur för att omvandla mänskligheten eller var dess förädling en spontan process? Vilken roll tillkom enskilda människors handlingar och viljeakter? Sådana frågor framkallade en mångfald svar från framstegets teoretiker och strateger. Även om uppfattningarna gick vitt i sär höll de sig inom en gemensam referensram. Kring utvecklingens problematik kretsade en anseelig del av upplysningsepokens sociala filosofi.

Vad var det då för utveckling som låg framför mänskligheten och skulle leda den fram till det goda samhället? När man i våra dagar talar om utveckling i den tredje världen går tankarna i första hand till ekonomi och social struktur. Den ekonomiska expansionen hade en viss betydelse också i 1700-talets och 1800-talets utvecklingstänkande, men den tilldrog sig knappast lika stort intresse som kunskapens och moralens framsteg. Enligt en vanlig föreställning var det ett vidgat vetande och en högre etik som skulle bana väg för en bättre tillvaro. De stora geografiska och naturvetenskapliga upptäckterna bidrog till att ge kunskapens tillväxt en viktig plats i framstegsteorierna. Insikt i naturens lagar, försoning med naturen, anpassning av människans beteende till hennes eget väsen – det var vanliga programpunkter i utvecklingsteorin. ”Från att ha varit naturens slav skall människan bli naturens herre”, förklarade Friedrich Engels. Det var genom att lära känna sig själv och sin omgivning som mänskligheten skulle nå fram till det förlovade landet.

Detta uppvaknande och denna växande insiktsfullhet var i sig själv en del av naturens ordning. I framstegstänkandets föreställningsvärld var människosläktet, som Kingsley Martin uttryckt det, ”a baby tumbling upstairs”: en varelse som långsamt gjorde sina lärospån och genom historiens lopp tillvann sig allt större visdom och allt rikare praktiska färdigheter. Att denna mognadsprocess tillgick ungefär som den enskilde individens var en själv-

klarhet: de filosofiska spekulationerna rörde sig oupphörligt kring mänsklighetens barndom, ungdom, vuxna liv och åldrande. Enligt Kants berömda motto innebar upplysningen att människan äntligen skulle lämna sin självpåtagna minderårighet. Människosläktet hade varit minderårigt därför att det inte hade vågat lita till sitt eget intellekt. Detta tillstånd hade också varit självpåtaget, eftersom det inte var förnuftet som saknades utan endast modet att använda det. Genom generationer hade mänskligheten dock samlat den kunskap som nu skulle förlösa den. Kunskap var enligt en karakteristisk tankegång helt tillräckligt för att garantera ett moraliskt beteende. Om människorna ännu syndade låg roten till detta inte i någon nedärvd och medfödd ondska utan i deras okunnighet om det goda. Fick de bara vetskap om naturens och moralens lagar skulle de också uppföra sig rättfärdigt. Vetenskapens och moralens framsteg var följaktligen nära förknippade.

Uppfostran och utbildning blev från denna utgångspunkt centrala inslag i det sociala framåtskridandet. Men det var knappast på en allmän folkundervisning upplysningsfilosoferna tänkte när de talade om människosläktets mognande. Känslans och intellektets utveckling var en mångsidig process, ett resultat av konstens, litteraturens och religionens framsteg likaväl som av naturvetenskapens landvinningar. Fursten kunde ses som en lärare, som genom sin lagstiftning instruerade sina undersåtar. Staten, förklarade Wilhelm von Humboldt, var ingenting annat än ett instrument för bildning. Enligt den unge Hegel var staten "folkandens" goda moder, vars plikt var att följa sin älsklings alla lekar men i största möjliga utsträckning lämna hans uppfostran till naturen, "där varje planta trivs bäst när den är ostörd". Andra inrangerade utbildningsprocessen i ett teologiskt perspektiv. Lesing lanserade ett sinnrikt schema enligt vilket Gud, som mänsklighetens lärare, vid olika tider valt skilda religioner för att göra sig förstådd. På ett mycket omoget stadium var polyteismen det enda språk människorna kunde begripa. Senare övergick Gud till Gamla testamentets lära och till kristendomen, för att slutligen också förmedla kunskap till människosläktet genom vetenskapen

och filosofin.

Att de sociala relationerna gradvis förädlades och att samhället alltmer närmade sig ett mer harmoniskt tillstånd var en konsekvens av människans utveckling. Kunskapen som frigjorde förnuftet frigjorde också släktet från dess förflutna och lade grundvalen för nya samlevnadsformer. Den politiska filosofins bidrag till framstegsdoktrinen var de många teorierna om skilda stadier i samhällets historia. Kontraktsteoretikerna, som vann stort inflytande under 1600-talet och 1700-talet, ställde den moderna staten i effektfull kontrast till ett tänkt naturtillstånd; med få undantag såg de det civiliserade samhället som en avgjort bättre gemenskap än det ursamhälle man lämnat bakom sig. Rousseau tecknade visserligen en ljus bild också av ursprungsstadiet, men även han anslöt sig i huvudsak till uppfattningen att samhällskontraktet var ett betydande framsteg för mänskligheten. Särskilt bra skulle det bli om alla ville respektera den pakt som slutits. Många kontraktsfilosofer menade att insikterna om dess villkor ännu inte var tillräckligt spridda. I denna uppfattning låg inte sällan en antydning om det idealsamhälle som skulle uppnås när alla regler åtlyddes. "Civil society" var barbariets motsats, det samfund där människans lägre drifter genom olika slag av kontrollmekanismer kunde hållas i schack.

Kontraktsteorierna gav också upphov till tankar om hur samhället skulle kunna förbättras genom nya socialkontrakt. I den tidiga doktrinen, tex hos Hobbes, fanns inga licenser för medborgarna att göra uppror och utse en ny härskare. På denna viktiga punkt intog Locke och Rousseau en annan ståndpunkt, och under senare delen av 1700-talet fick idén om "det nya kontraktet" sitt definitiva genombrott. När de amerikanska revolutionärerna genom sin författning försökte skapa "a more perfect union" och den franska revolutionens arvtagare konstruerade den ena konstitutionen efter den andra – mellan 1789 och 1799 tillkom en vartannat år – var det ett uttryck just för denna strävan att skapa ett nytt, förnuftsstyrt politiskt system: en rationell stat i stället för den gamla despotiska, naturvuxna och godtyckliga. Det var i grunden samma ambition som drev de utopsocialister

som några decennier senare började projektera idealstater; de konstitutionella ingenjörerna ville göra om det stora samhället medan utopisterna sökte konstruera detaljerade författningar för det lilla.

Mänsklighetens framsteg löpte alltså längs många linjer – vetenskapliga och moraliska, estetiska och psykologiska, sociala och politiska. I 1800-talets stora samhällsfilosofiska synteser knöts trådarna samman. Hos Hegel fanns sålunda nästan alla dimensioner representerade: mänsklighetens utveckling var på samma gång kunskapens, etikens, frihetens, förnuftets och politikens. Historien var rik på skimrande facetter: att ”världsanden” kom till medvetande om sig själv och i och med denna process förkroppsligade sig i sinnevärlden var bara ett annat sätt att säga att Gud steg för steg förverkligade sin plan, att det mänskliga förnuftet expanderade, att despotismen trängdes tillbaka och att samhällsformationerna ständigt utvecklades mot allt högre stadier. Framstegen trängde fram på alla fronter; i den hegelianska filosofin hade förloppen glidit in i varandra och integrerats till en mäktig dynamik.

Själva integrationstanken var också en viktig del av Hegels utvecklingsteori. För honom var det goda samhället inte något sammanfogat utan något sammangjutet; det var inte rätt och slätt en samling goda människor utan en förädlad högre gemenskap. Redan Rousseau hade med sin distinktion *bourgeois-citoyen* pekat på en dualism i det moderna samhället. I statslivet fick inte individernas enskilda intressen råda utan endast det allmänna intresset. Det var inte *la volonté de tous*, den aritmetiska summan av alla medborgares önskemål, utan *la volonté générale*, den allmänna viljan, som var rättesnöret. Hegel drev energiskt denna tanke vidare. I sin ekonomisk-sociala roll som medlem i ”det borgerliga samhället” var individen nödgad att verka i sitt eget intresse och behandla sina medmänniskor som medel:

I det borgerliga samhället är var och en sitt eget mål, allt annat betyder ingenting för honom. Men utan andras bistånd kan han inte nå sina egna syften; dessa andra blir därför medel för den enskildes mål.¹

I "det borgerliga samhället" – vi kanske snarare skulle säga det ekonomiska systemet – var människan fjättrad vid sin individualitet; hon kunde inte se sig som del av en större helhet. För att nå frihet måste hon också komma till medvetande om sitt medborgarskap, sin delaktighet i staten. Den politiska gemenskapen stod över de enskilda intressena; det var den sfär där den absoluta moralen härskade. I Hegels system blev "staten" en bild av det fullkomliga framtidssamhället, ehuru den inte var förlagd till framtiden utan existerade sida vid sida om "det borgerliga samhället". Huruvida Hegel verkligen menade att någon existerande stat uppfyllde de villkor han uppställde för den sanna staten är omtvistat, men han ansåg i varje fall att det idealtillstånd han beskrev var den "verklighet" mot vilken historien ständigt rörde sig.

Både Rousseau och Hegel såg utvecklingen från "det partikulära" till "det universella" som en central del av framåtskridandet. Rousseau var särskilt nitisk i sitt fördömande av grupper, organisationer och skrån medan Hegel här intog en mer reserverad hållning och accepterade förmedlande länkar mellan staten och det borgerliga samhället. Helheten var dock det högsta. Det universella, det allmänna, det hela – sådana uttryck kom nästan att bli synonyma med godhet och förnuft. På vägen mot det goda samhället måste alla särintressen undertryckas och den "politiska andan" – identifikationen med gemenskapen – tränga in i varje människa.

Besläktade tankegångar var långtifrån sällsynta i europeiskt tänkande kring sekelskiftet mellan 1700-tal och 1800-tal, men det var inte alla som gjorde "staten" till ram för denna integrerade och moraliska gemenskap. Särskilt efter franska revolutionen åtnjöt begrepp som stat och politik ett något tvelaktigt renommé. En vanlig uppfattning blev då att samhället var i färd med att frigöra sig från sina politiska band. Kontroll, auktoritet och överhet var något som hörde till det förflutna. I framtiden skulle det inte behövas några sådana instrument för att upprätthålla rättvisa och ordning. Mänsklighetens mognadsprocess ledde fram till ett fullvuxet liv, där det inte längre fordrades lärare eller föräldrar.

Genom sådana slutsatser drog upplysningsfilosoferna de yttersta konsekvenserna av de metaforer som framställde staten som en skola eller fursten som en god fader. Ingen av dessa bilder kunde permanent legitimera den politiska makten om det också var förutsatt att den uppfostran och undervisning som undersåtarna mottog kunde ge dem färdigheter att klara sig på egen hand.

En tidig och typisk företrädare för denna uppfattning var Adam Weishaupt, som kring 1782 publicerade en skrift kallad *Anrede an die neu aufzunehmenden Illuminaten*. Enligt denna hade naturen fört mänskligheten ut ur ett barbariskt urtillstånd och givit den staten. Men detta var bara en station på den långa resan. När denna politiska fas var passerad var det dags att återvända till ett fritt och förnuftigt liv, ett slags civiliserat urtillstånd byggt på nya sociala förbund. Som Weishaupt såg saken var staterna roten till all ondska och följaktligen förutbestämda att försvinna när människorna blev mogna att organisera sig i mer rationella former.

Fichte intog en liknande ståndpunkt när han förkunnade att människonaturen inte var inställd på "subordination" utan på "koordination". I *Einige Vorlesungen über die Bestimmungen des Gelehrten* (1794) förklarade han att samhället var evigt men statsmakten förgänglig. Statslivet var enbart ett medel för att förverkliga det fulländade systemet. Politikens syfte var att göra politiken överflödig. En lång rad upplysningsfilosofer uttalade sig vid denna tid i ungefär samma riktning. Spinoza, Lessing och Herder var övertygade om att den mogna samhällsmedborgaren skulle reda sig gott utan en ständig övervakare. Schiller menade att ett utvecklade folk måste försöka förvandla sin "naturstat" till en "moralstat" (eller "förfnuftsstat") där medborgarna spontant följde vissa normer utan något yttre tvång eller tryck. Kant tänkte sig att dessa båda stadier kunde skjutas in i varandra: ett "etiskt samhälle", en union av människor som bestämde sig för att acceptera en gemensam moral, kunde ta form inom det existerande "juridiska samhället" och successivt ersätta detta. Därmed kunde mänskligheten lämna det "etiska naturtillstånd" den nu levde i. Även den unge Hegel talade på 1790-talet om att staten var ett

utvecklingsstadium som det var nödvändigt att passera för att nå fram till frihetens rike. Att styra är något mekaniskt, skrev han: "Varje stat behandlar fria människor som kuggar i en maskin. Det är just vad den inte borde göra; därför måste staten gå under."

Kontrasten mot Hegels senare statsdyrkan, mot föreställningen om staten som "anden i världen" och "den sedliga idéns förverkligande", kan förefalla skärande. Men den bör inte överdrivas. Etiketterna på Hegels idealtillstånd skiftade mer än innehållet. Föreställningen att samhällsutvecklingen gick mot större frihet, större förnuft, större medvetenhet, högre moral, stärkt medborgaranda, växande solidaritet och en förändlig gemenskap förblev fasta komponenter i hans världsåskådning – en världsåskådning som inneslöt och sammanfogade många element i den socialfilosofiska traditionen. "Progress was the religion of the 19th century just as Catholicism was that of the Middle Ages", har det sagts. Bland den religionens uttolkare var Hegel en av de främsta; en annan var utan tvivel Marx. I hans version av framstegsteorin fanns nya kombinationer och accenter; det skapande inslaget skall inte förringas. Men lika klart är att marxismen i stora drag bestämdes av den intellektuella miljö där den tog form. Kunskapsociologen Karl Mannheim menar att man egentligen inte kan påstå att en enskild individ tänker. Vad han gör är snarare att tänka vidare, att delta i en kollektiv tankeprocess. Den synpunkten kan vara värd att hålla i minnet inför en granskning av Marx föreställningar av det framtida samhället. I många avseenden var det mindre en självständig teori än ett tidstypiskt urval av de föreställningar som cirkulerade vid mitten av förra århundradet.

2 Marx fyra utopier

Marx betraktas ofta som en av de stora utopisterna. I vilken mån det är riktigt beror helt på vad man menar med ordet utopi. Om termen reserveras för fantastiska och svävande spekulationer måste Marx frikännas. Han var inte den som byggde luftslott, och han tog ofta avstånd från alla de underliga drömmare som försökte "komponera recept för framtidens folkkök". Mot den sortens utopism hade han både vetenskapliga och pragmatiska invändningar. Å ena sidan menade han att det var kunskapsteoretiskt omöjligt att i detalj förutse framtiden. Å andra sidan insåg han att utopisterna drog löje över socialismen och skadade dess sak. Av båda dessa skäl var han ytterst noga med att aldrig skriva under på någon mera bestämd beskrivning av det framtida samhället.

I ordets vidare mening var Marx däremot utopist lika mycket som de flesta samhällsteoretiker under denna framstegsberusade epok. Han hade en vision av en bättre värld, och den visionen höll sig någorlunda konstant från hans ungdomsår till hans död. Vissa tyngdpunkter ruckades under årens lopp, men de väsentliga dragen förblev desamma: avskaffande av privat ägande, planerad produktion, social jämlikhet, frivilligt arbete, fördelning av produktionsresultatet efter behov, tankefrihet, full mänsklig personlighetsutveckling. Det var moment som låg helt i linje med de allmänt utbredda föreställningarna om socialismen under 1800-talet, så Marx var knappast någon säriling vad slutmålet angick. Det ligger inget nedsättande i att konstatera att han i ganska få avseenden – idéerna om alienationen är ett undantag – bidrog med något nytt till den bild av det socialistiska samhället som var

vanlig, utan snarare valde ut en uppsättning åsikter som flöt runt i radikala kretsar. Enstaka formler som t ex ”från var och en efter hans förmåga, åt var och en efter hans behov” kan spåras till bestämda impulsgivare, men de flesta dragen i Marx bild av socialismen låg helt enkelt alltför mycket i luften för att det skall vara möjligt att konstruera några filosofiska stamträd.

Trots detta är Marx vision av framtiden svår att komma åt. Konturerna är rätt klara men detaljerna desto suddigare. I sin massiva kritik av kapitalismen gav Marx ofta antydningar om hur en rationell och social ekonomi skulle kunna organiseras, men han fogade aldrig samman bitarna till en fullständig modell. I många texter får vi bara en vink om att allt kommer att bli tvärtom. På andra ställen ges några ord eller meningar om den nya ordningen i förbigående innan Marx återgår till sin kritiska analys av kapitalismen. Vid sällsynta tillfällen utsträcks behandlingen till ett eller ett par fulla stycken, men knappast någonsin träffar vi på ett försök att ta itu med socialismens problem eller de invändningar mot socialismen som redan vid denna tid restes av dess kritiker. Marx bild av det nya systemet kan bara rekonstrueras ur en enorm samling excerpter från arbeten som är spridda över mer än fyra decennier. Det är knappast konstigt att den mosaiken ställer fler frågor än den besvarar.

Det gäller inte minst hans föreställningar om det framtida politiska systemet. Basen för en undersökning av dessa är utomordentligt snäv. Vad som i första hand finns att tillgå är några välkända citat ur *Den tyska ideologin* (1846), *Det kommunistiska manifestet* (1848), *Inbördeskriget i Frankrike* (1871) och *Kritiken av Gotha-programmet* (1875), där det talas om att staten skall tyna bort och efterföljas av en folklig självförvaltning utan inslag av byråkrati eller polis. I *Kapitalet* (1867–94) och några andra ekonomiska skrifter finns här och var kommentarer om nödvändigheten av planhushållning i en socialistisk ekonomi. I många andra delar av hans samlade verk finns sidoreplikeringar och antydningar som i någon mån bidrar till en ytterligare förståelse av hans idéer, men åtskilliga frågor förblir ändå obesvarade. Vad som framträder är en allmän bild av ett statslöst, välorganiserat sam-

hälle där alla medborgare är socialt orienterade och aktiva, men praktiskt taget ingenting om hur den institutionella strukturen ser ut, hur den allmänna opinionen formas, hur önskemål uppkommer och kanaliseras, hur samstämmighet skapas, hur beslutfattandet går till, hur normativa regler sprids i samhället, hur innovationer förs ut och hur samhällsdisciplinen hålls uppe.

Men lyckligtvis finns det andra kompletterande källor än dessa blodlösa bisatser. Först och främst Friedrich Engels. Han delade i stort sett Marx skepsis inför spekulativa ritningar och skrev själv den klassiska pamflett som drog gränsen mellan utopisk och vetenskaplig socialism, men han hade ändå en viss dragning åt det visionära. I sina två tal vid Elbersfeld (1845) tecknade han ett tidigt porträtt av socialismen och senare återkom han till detta ämne i sina populära skrifter om marxismen. I *Familjens, egenomens och statens ursprung* (1884) och *Anti-Dühring* (1878) myntade han flera av de pregnanta uttryck om byråkratins försvinnande som alltid återkommer i beskrivningar av marxistisk ideologi, däribland den berömda satsen om "statens bortvittrande". Dessa arbeten blev den viktigaste utgångspunkten för utformningen av den marxistiska politiska teorin, och även om nyanser skilde Engels åsikter från Marx fanns det ingen allvarlig motsättning i denna fråga. I stort sett var de överens om utvecklingen mot det kommunistiska samhället.

För det andra har Marx så att säga kompletterat sig själv. Under de senaste årtiondena har det utvecklats ett livligt intresse kring hans ungdomsår och många viktiga texter har dragits fram ur glömskan. Några av dem har för första gången publicerats i den rätt färskta östtyska utgåvan av hans och Engels arbeten. I dessa fragment möter vi en "för-kommunistisk" Marx som ännu brottas med statsidealismen i det hegelianska systemet och med en rad politiska samtidsproblem. Några direkta prognoser om hur det framtida samhället skall se ut serveras inte, men det finns i denna tidiga kritik rätt klara antydningar om hur han tänkte sig en ideal mänsklig tillvaro. Trots att han vid denna tid talade inte om statens försvinnande utan om dess fullkomnande var bilden av det goda systemet ganska snarlik den som återkom

i hans senare skrifter. Paradoxalt nog kan kanske dessa "förkommunistiska" verk, i synnerhet *Kritiken av Hegels rättsfilosofi* (1843), ge en bättre föreställning om Marx bild av kommunismen än hela produktionen efter hans "omvändelse" i mitten av 1840-talet.

Slutligen finns det många ledtrådar i samtidens sociala tänkande. Marx vetenskapliga gärning sträckte sig över ett halvsekel av snabb intellektuell utveckling. Vad han sög upp ur denna "medvetandeström" har knappast ägnats tillräcklig forskning; i jämförelse med de djuplodande undersökningarna av hans ungdomsår finns det ganska litet skrivet om senare impulser. Marx var nu inte något lätt byte för intellektuella moderiktningar, men han var inte heller immun mot nya strömningar och påverkades inte sällan även av människor som han föraktade och fördömde. Engels intresse för vad som rörde sig i tiden var ännu livligare, och han lockades ofta att analysera nya rön i ljuset av den vetenskapliga socialismen. Färska upptäckter och kunskapsmönster inom tex institutionell historia, antropologi, rättsfilosofi och statskunskap kom på så vis att öppna nya vägar för Marx och Engels funderingar. Många termer och begrepp som flyter förbi odefinierade i deras arbeten blir mycket lättare att förstå om man beaktar vad de i allmänhet stod för i samtida tankeliv.

På denna bas är det möjligt att hos Marx urskilja *fyra olika modeller* av det framtida samhället. Var och en av dessa knyter an till en politisk riktning i samtiden och lånar därifrån formler och bilder. Bakom den terminologiska fasaden uppvisar modellerna dock en betydande likhet. Marx var inte nyckfull i sitt tänkande om framtiden; i jämförelse med sådana kolleger som Proudhon och Saint-Simon framstod han snarare som ett mönster av stabilitet. Men hans föreställningar om hur det goda samhället skulle gestalta sig ömsade flera gånger skinn till följd av politiska händelser och nya intellektuella strömningar, och det är endast genom att följa dessa skiftningar som vi kan bilda oss en uppfattning om helheten i hans politiska vision.

Den första av Marx "politiska utopier" var ett arv från den hegelianska traditionen. Enligt denna var den politiska gemen-

skapen det högsta stadiet i historien. Staten skulle vara den heliga föreningen av alla medborgare, den moraliska union i vilken alla sedliga principer förverkligades. Men för de unga hegelianerna stod det pinsamt klart att den stat de själva levde i inte levde upp till denna höga kallelse. Den preussiska staten hade, som de unga kritiska filosoferna uttryckte det, inte lyckats begripa eller "fanna" sin egen idé; endast med vetenskapens hjälp kunde den växa till sanning. I detta perspektiv blev *den sanna staten* det samlade uttrycket för alla sociala ideal. Under Marx första år efter sina studier uppträder detta begrepp som koncentratet av hans radikala förhoppningar.

Genom hans tidiga engagemang för konstitutionella reformidéer fick denna vision snart en viss antiroyalistisk och antibyråkratisk anstrykning. Ett brett folkligt deltagande och ett upphävande av alla politiska privilegier blev viktiga förutsättningar för att staten skulle kunna bli "sann". Ett verkligt politiskt samhälle skulle endast kunna utvecklas genom att hela folket blev politiskt medvetet. Den enda form i vilken friheten och förnuftet kunde realiseras var därför *demokratin*. Det blev Marx andra politiska utopi.

Den demokratiska perioden var kort. När Marx fördjupade sig i de franska utopisternas verk fångades hans intresse av nya anvisningar om det framtida samhället. Från 1844 använde han regelmässigt kommunism som den allmänna, övergripande benämningen på det nya samhället. Men kommunismen betecknade, till skillnad från "den sanna staten" och "demokratin", ett socialt snarare än ett politiskt system. Då han behandlade det kommande samhällets organisation talade Marx i stället hellre om en fri *association* av arbetande människor. Det var en term som var i ropet under 1840-talet och som för de flesta betydde en frivillig och relativt begränsad sammanslutning. Men hos Marx blev associationen en stor union som borde omfatta hela mänskligheten eller åtminstone hela nationen.

Det globala perspektivet var ett av de drag som skilde Marx från de utopiska socialisterna. Under hela sitt liv såg han den socialistiska omvälvningen som en världshistorisk process, som

inte kunde genomföras i liten, experimentell skala. Trots detta erkände han efter 1871 Paris-kommunen som en modell för det framtida socialistiska systemet. *Kommunen* blev hans sista politiska utopi.

Staten

I en studie av Hegels statsteori berättar Julius Löwenstein hur en av de unga hegelianerna, Arnold Ruge, fick sin tro på Preussen som en inkarnation av anden slagen i bitar genom en dyster personlig upplevelse. Ruge sökte en tjänst vid universitetet i Halle och utgick från att han borde vara den naturliga kandidaten för en upplyst, liberal regim. I stället gick lärostolen till en konservativ medtävlare. Denna handling av regeringen, skrev Ruge 1839, tycktes stå i motsats till själva anden i Preussens historia, till denna stats sanna bestämmelse. Efter denna besvikelse trodde han inte längre på att den moraliska idén redan realiserats i den existerande staten utan menade att denna uppgift ännu återstod att förverkliga.

Historien må vara sann eller falsk, men den återger i ett nötskal den unga hegelianismens utveckling i början av 1840-talet. Under det föregående decenniet hade det vetenskapliga avantgardet framförallt ägnat sig åt att skärskåda teologiska problem med hjälp av filosofins senaste landvinningar. Med Ruge, Cieszkowski och Hess inleddes nu en omorientering från religion till samhällsfrågor, och ekonomi och politik började tilldra sig ett nyväckt intresse. Konfrontationen mellan den hegelianska filosofin och verkligheten blev häftig. De unga vetenskapsmännen hade uppfostrats att vörda staten som den sedliga principens förverkligande, en union som realiserade den absoluta moralen, en helhet som svävade högt över alla särintressen. I stället mötte de en regim som inte bara trotsade dessa förväntningar utan också försummade att sträva efter sin egen fullkomning. För vänsterhegelianerna var sådana begrepp som "anden", "den sedliga principen" och "helheten" nära förbundna med den franska revolutio-

nens värderingar. Den sanna statens mål borde vara att frigöra sig från ett mörkt förflutet. Den preussiska regeringen tycktes emellertid falla tillbaka i en from och sträng konservatism, den gav sin välsignelse åt religionen i stället för åt religionsfriheten och stödde det romantiska känslotänkandet i stället för de filosofiska förnuftsidéerna. Marken var beredd för en rejäl kollision mellan Hegels idé om staten som den absoluta moralens manifestation i sinnevärlden och hans lärjungars praktiska erfarenheter av hur den preussiska staten verkligen fungerade.

Säkert delade Karl Marx och Friedrich Engels aldrig uppfattningen att Preussen redan var en fullt utvecklad inkarnation av anden. Vad de däremot delade med många av sina samtida var uppfattningen att de subjektiva och objektiva villkoren för att den sanna staten skulle förverkligas var rätt goda. Om ingen stat dittills kunnat bli *verklig*, i ordets specifika hegelianska betydelse, var Preussen åtminstone en lovande kandidat. Det var i den övertygelsen som den unge Engels skrev en högstämd patriotisk lovsång om den preussiska anden, som skulle kunna ena Tyskland genom att låta alla provinsiella särdrag smälta samman i ett högre "statsmedvetande". Marx hade mindre till övers för denna nationalism och var tidigare kritisk mot den preussiska regimen, men även han klandrade oupphörligt staten för att den inte fyllde sin höga kallelse. Det är svårt att säga om han någonsin trodde att klyftan mellan den existerande staten och dess "idé" skulle kunna överbryggas, dvs att den preussiska staten skulle kunna nå fullkomlighet, men han reagerade i varje fall mycket skarpt när regeringen och byråkratin inte följde de normer som den hegelianska filosofin dragit upp.

Hegels politiska teori drog som ovan nämnts en skarp skiljelinje mellan "staten" och "det borgerliga samhället". Staten var den upplyfta gemenskapen som styrdes av den allmänna viljan och därmed förverkligade den absoluta moralen i sinnevärlden. Det borgerliga samhället var däremot en marknadsplats, där individen värnade om sitt eget. Jämfört med staten representerade det en lägre form av gemenskap och socialt medvetande. Men det var också ett stadium i den historiska integrationsprocessen. För

att bli fri måste den enskilde bringas till insikt om att han var del av helheten, att det fanns en högre enhet bortom alla själviska intressen. Det högre tillstånd där detta uppnåddes var i Hegels filosofi staten.

För hans lärjungar blev denna teori en form som kunde fyllas med ett mycket varierande innehåll. Olika hegelianska skolor läste in sina egna preferenser i "statens idé" och förvisade sina privata antipatier till det borgerliga samhällets skymningsland. "Andens förverkligande" blev en tankefigur som kunde betyda litet av varje. För den hegelianska vänstern innebar den framför allt ett allmänt accepterande av den franska revolutionens värderingar. Den högre moraliska gemenskapen kunde komma till stånd först när staten frigjort sig från klerikal påverkan och gett sitt erkännande åt de medborgerliga rättigheterna. Den "verkliga" staten var en organism som innefattade alla tidens progressiva ideal. Det var genom att tillägna sig dessa som människan kunde lösgöra sig ur sin trånga individualitet och höja sig till en "allmän" existens, till en sedlig gemenskap.

Det var i denna mening som olika intellektuella kottierier ansåg sig vara de första representanterna för den emanciperade mänskligheten och antog sådana namn som *Bund der Rechten* eller *Bund der Freien*. De var medborgare i den moraliska staten, en konfessionslös, rationalistisk och frihetlig union, medan deras samtida fortfarande vistades i den ofullkomliga approximation av den sanna staten som utgjordes av den kristna, romantiska och auktoritära monarkin. Enligt deras uppfattning var en anti-liberal politik ett svek mot statens bestämmelse, ty helhetens mål var alltid friheten. En sann stat borde inte värna om någon speciell samhällsgrupp, borde inte skydda adelsmannen som adelsman eller snickaren som snickare utan borde i stället vara inriktad på att förverkliga människan som människa eller – som det ibland uttrycktes – människan som "artvarelse".

Det var ur denna synvinkel som den unge Marx gisslade det tyska politiska etablissemanget för att det inte hade förstått politikens mening. Som redaktör för *Rheinische Zeitung* 1842–43 kom han att syssla med en rad kontroverser – striden om skogsnatte-

rilagen, kampen mot censuren, diskussionen om den preussiska författningen och nödhjälpen åt vinodlarna i Moseldalen – som vittnade om spännvidden mellan teori och praktik. Som han såg det borde staten vara en helig enhet som höjde sig över det borgerliga samhällets profana intressen. Det borde vara den universella människans rike, inte den valplats där adelsmän och junkrar slet sina futtiga tvister. Enligt den moderna filosofin borde ju staten ta fasta på den helhet, den absoluta moral som inrymdes i den allmänna viljan, den mänskliga ”essensen” hos varje individ. Men var detta vad de tyska staterna gjorde? Inte enligt Marx. Här fanns mäktiga grupper som åsidosatte det allmänna för att främja sina egna intressen. Detta var att vanhelga staten och att försmå de betydande insikter som vetenskapen nått fram till. Marx drog slutsatsen att det rådande maktsystemet inte var sant politiskt, ty ”en stat som inte är ett förverkligande av den rationella friheten är en dålig stat”. I sin kritik av olika missförhållanden valde han ofta att ställa statens bestämmelse i kontrast till dess faktiska prestationer. På så sätt blev ”den sanna staten” en bild av det nya samhället.

Flera kritiska kampanjer drogs i gång efter detta mönster. I sina attacker mot skogssnatterilagen anklagade Marx majoriteten i Rhenlandets lantdag för att ta hänsyn till skogsägarna men försumma statens verkliga uppgifter. Genom att ställa förvaltningsapparaten i de besuttna klassernas tjänst missbrukade man den politiska makten: ”Alla statens organ blir öron, ögon, armar, ben med vilka skogsägarna hör, ser, dömer, skyddar, roffar åt sig och springer sin väg.” Detta var ett ”förnedrande av staten” och en orimlig eftergift åt det privata ägandet. En ”politisk” lösning av frågan borde vara en som grundades på det allmänna bästa. All lagstiftning måste genomsyras av ”statsförnuft” och ”statsmoral”, inte av gruppintressen och partianda.

Samma argument anfördes mot censuren. Marx korta karriär som redaktör sammanföll i tiden med en rad försök från regeringens sida att sätta munkavle på den liberala pressen. Efter hand ledde denna kampanj till att även *Rheinische Zeitung* togs i beslag, men intill dess att förbudet trädde i kraft förde Marx en

tapper strid mot regimens vakthundar. Återigen framställde han det han ville försvara, nämligen pressens frihet, som en nödvändig konsekvens av den politiska gemenskapens natur. Att påtvinga tidningarna vissa normer var något som stred mot statens ande; det var att utnyttja statsmakten för att gynna vissa partikulära intressen. Ett politiskt idealsamhälle skulle kunna acceptera alla åsikter. Det preussiska censurreglementet var därför ingen sann "statslag", det var en lag som skapade åtskillnad och inte förening, den splittrade samhället och var därför reaktionär. Den var, sade Marx, inte en verklig lag utan ett privilegium som gavs åt en viss grupp. Censuren var till sitt väsen "ostatlig".

Det polemiska korståget mot den preussiska statens partiska karaktär nådde sin höjdpunkt i en serie artiklar om dess författning. Hegel hade sett ståndrepresentationen som en brygga mellan stat och samhälle, en länk som befrämjade den sociala integrationen. Den uppfattningen förkastade Marx. Att låta borgaren bli representerad i sin egenskap av borgare var en opåkallad legitimation av de sociala ståndsgrensarna. Det var att ge ett offentligt godkännande åt samhällets splittring i olika grupper, att göra vardagens triviala roller viktigare än det odödliga "artväsendet", dvs de allmänmänniska egenskaperna hos varje individ. Ty uppenbarligen kunde ständernas representanter inte lösgöra sig från sina sociala funktioner. Långt ifrån att identifiera sig med den organiska helheten och dess inneboende syfte förblev de bundna vid sina egna grupper. De uppträdde som ett slags utländska sändebud i politikens rike, främmande för dess höga moraliska princip. Genom att tränga in i det allmänna med sina småskurna intressen svek de sin plikt som offentliga lagstiftare. I sina politiska handlingar agerade de inte politiskt utan förblev ostatliga element i staten. Marx betecknade lantdagen som "ett sällskap för enskilda intressen", som hade begåvats med privilegiet att driva sin egen sak i statens namn. Regeringen och dess byråkrater angreps på liknande sätt. Dessa utgav sig för att vara det allmännas tjänare men fungerade i själva verket som ombud för en grupp. Förvaltningen utgjorde en kår som inte kunde förenas med den sanna helhetens krav och var underkastad endast

sin egen kontroll. Den var en stat i staten, men en falsk sådan, ty dess handlingar förrådde en total brist på politisk medvetenhet.

I en fråga gjorde Marx en lätt avvikelse från huvudlinjen i sin argumentering. När han kritiserade regeringen för att den ställt sig kallsinnig till de nödlidande vinodlarna i Moseldalen tog han till orda för en viss grupp i samhället. Något motvilligt ironiserade han över de kyligt rationella ämbetsmän som inte ville se situationen som ett nationellt nödläge. Det enda instrument som kunde väcka fosterlandet och göra vinodlarnas svåra belägenhet till en fråga för hela folket var tidningarna. Marx förenade en vädjan om hjälp med ett försvarstal för den fria pressen, kallade den en "budbärare om tillståndet hos folket" och ställde dess varma känsla i kontrast till förvaltningens kalla beräkningar. Fastän han aldrig förde resonemanget till någon slutsats tycktes tanken vara att pressen fullgjorde en funktion som på samma gång var utforskande, förmedlande, uttryckande och integrerande. Den vagt romantiska idén om tidningen som ett känslomedium mellan stat och samhälle satte journalisten på ungefär samma plats som ständsrepresentanten i Hegels politiska teori.

I allt väsentligt var emellertid Marx argumentation i *Rheinische Zeitung* fullt konsekvent. Hans idé om den perfekta politiska gemenskapen var den sanna staten som förverkligade människans frihet och helhet. Med denna måttstock mätte han ofullkomligheten i den existerande staten; den sanna samhällsordningen var den utsiktspunkt från vilken han fördömde den preussiska regimens brister. På grund av att de ledande klasserna inte kunnat frigöra sig från sina egna sociala aspirationer hade politiken blivit en privat angelägenhet för ett litet fåtal. För medborgarna i gemen var staten en främmande kropp som de inte hade del i. Därtill svek denna stat sin kallelse genom att inte ens eftersträva ett bättre tillstånd; i stället för att riva ner de sociala barriärerna sökte den tvärtom göra dem ännu högre. Politikens natur var att bejaka människan som artvarelse. I stället gav samhällsordningen sin sanktion åt de existentiella rollerna i ekonomin genom att erkänna ständerna som bärare av den allmänna viljan. Det återstod för filosoferna att påpeka det absurda i denna situation och för-

klara vilka förutsättningarna var för att den sanna staten skulle realiseras.

En skarp framställning av denna åsikt återfinns i artikeln ”Ledaren i nr 179 av *Kölnische Zeitung*” (1842), där Marx definierar ”statens idé” som ett förverkligande av den förnuftsensliga friheten. Staten måste höja sig över kristendomen och vara den mänskliga naturens stat. Tidigare fransk politisk filosofi, skrev han, härledde staten från instinkter, vare sig det var äregirighet eller hjordkänsla eller förnuft, fast inte socialt utan individuellt förnuft. Men den mer ideala och grundliga tankeriktningen inom den nyaste filosofin konstruerar den utifrån ”helhetens idé”:

Den betraktar staten som en stor organism, i vilken den rättsliga, moraliska och politiska friheten förverkligats och där den enskilde medborgaren, när han lyder lagen, endast lyder de naturlagar som formulerats av hans eget mänskliga förnuft.²

En så flammande trosbekännelse till den upplysta människan förde Marx in i det gränsland där statsdyrkan övergår i en tro på att den politiska sfären skulle kunna upplösas. När han påstod att det fanns en kongruens mellan lagstiftningen i en fullkomlig stat och det rationella beteendet hos en medveten medborgare, mellan statens lagar och naturens, var han nära att förneka nödvändigheten av en statsmakt som sådan. Men han gick inte över gränsen. Hans tidigaste kommentarer till tanken på statens bortdöende var ett bestämt avståndstagande. Det gavs i en opublicerad artikel i maj 1842 som var riktad mot ett inlägg av Moses Hess i den pågående debatten om decentralisering. Hess menade att man ställde frågan fel när man utgick från att enhetsstaten och den provinsiella självstyrelsen uteslöt varandra. I själva verket fanns det ingen motsättning mellan centralisering och självständighet, eftersom alla konflikter skulle upphöra om bara människorna handlade i enlighet med sitt väsen. I detta läge rådde ingen motsättning mellan ”den enskilda friheten” och ”den allmänna friheten”. Hade man bara *ein Volk von Gerechten* skulle centralmakten leva i varje samhällsmedlem, och det skulle då inte finnas något behov av lagar, institutioner eller regering. Men detta var,

medgav han, enbart en filosofisk lösning; verkligheten var mer komplicerad än så.

Marx impuls när han läste detta var att försvara filosofins anseende mot så lättsinniga anspråk. Hess vision av försvinnande lagar, institutioner och stater kunde inte kallas filosofisk. "Ett folk av rättfärdiga" var en ren fiktion, författarens eget påhitt. Något sådant har filosoferna aldrig talat om, inskräpte Marx. Kommentaren var kanske inte helt berättigad. Ett rättfärdigt folk var just vad många unga hegelianer hade i tankarna, även om de var realistiska nog att inte vänta sig någon moralisk metamorfos från den ena dagen till den andra. Men den emancipation som de såg fram emot betraktades vanligen som ett slags inre växtprocess varigenom "statsmedvetandet" eller medborgarandan vidgades, och det var först så småningom, genom franska impulser och genom de besvikelser som följde av den politiska utvecklingen i Tyskland, som några av de unga filosoferna kom att se den nödvändiga förändringen som en icke-politisk eller rent av kontrapolitisk process. 1842 hade Hess redan nått fram till detta betraktelsesätt. Marx hade det inte.

Den demokratiska staten

Rheinische Zeitung har inte behandlat något statsskick med särskilt företräde, skrev Marx i början av 1843. Den har betraktat staten som ett rationellt samhälle, och detta samhälle kan och bör förverkligas under vilken författning som helst. Tidningen har inte uttalat sig vare sig positivt eller negativt om monarkin.

Dessa ord till försvar för *Rheinische Zeitung* riktades till myndigheterna, och de kan mycket väl ha dikterats av taktiska hänsyn vis-à-vis censuren och ägarna. Marx var förvisso inte likgiltig inför valet av författning. I ett brev till Ruge ett år tidigare hade han sagt sin uppriktiga mening om den konstitutionella monarkin. Men även om antimonarkistiska och antibyråkratiska uttalanden var vanliga i hans artiklar var hans svar på de officiella

anklagelserna i stort sett riktigt. Under sitt år som redaktör framträdde Marx inte öppet med något fördömande av monarkin som sådan. Hans radikala böjelser var uppenbara, men det var bara i den opublicerade *Kritiken av Hegels rättsfilosofi* (1843) som han i sammanhängande resonemang påvisade att demokratin var det enda tänkbara politiska systemet i ett fullkomligt samhälle. I detta arbete var hans bild av det nya samhället en stat som inte bara var sann utan också demokratisk.

Innan vi ser närmare på denna bestämning kan det vara värt att lägga märke till det demokratiska inslaget i Marx kamp mot censuren. I denna strid mobiliserades inte bara den klassiska liberalismens arsenal utan också ett slags populism eller vördnad för folket som bärare och apoteos av den högsta sedligheten och rättskänslan. Detta intresse för det enkla folket spelade en stor roll i det politiska tänkandet efter Napoleontiden, inte minst i nationalismen, romantiken och konservatismen. Marx talade om pressen som folkets röst och såg dess tillväxt som ett indicium på den folkliga medvetenhetens mognad. "Folket", skrev han, "ser sitt innersta väsen återspeglas i pressens väsen." Där pressen var ung var också folkets ande ung. Tidningen uttryckte det dagliga politiska tänkandet hos en *Volksgeist* som ännu var vag och formlös. Även om folkets press kunde göra sina misstag var den ändå *völkisch*. Ty folket, vars politiska sinne höll på att vakna, sökte mindre efter korrekta fakta i framställningen av den ena eller andra händelsen än efter en inblick i sin egen moraliska själ. En god folklig press var en som förenade alla sanna element i folksjälén, så att "den sanna moraliska anden finns i varje blad på samma sätt som doften och själen hos rosen finns i varje kronblad".

Men pressens värde låg inte bara i att den speglade folkets villkor och uttryckte dess åsikter. Den var också ett instrument för att utvidga staten. Hittills, hävdade Marx, hade tyskarna bara känt staten genom hörsägen. Staten hade varit en främmande institution, och det aktiva, medvetna medborgarskapet hos de styrande hade stått i skarp kontrast till det passiva, omedvetna medborgarskapet hos de styrda. Pressen hade dock varit av stor

betydelse för att förändra detta tillstånd. Den hade gjort politiken till en angelägenhet för alla medborgare, och den hade gjort Berlin, Dresden och Hannover till huvudstäder på den tyska politiska andens karta i stället för Petersburg, London och Paris. De tyska tidningarna, skrev Marx, hade velat förvandla statens mystiska klerikala väsen till något lättillgängligt, något som angick alla lekmän.

I *Kritiken av Hegels rättsfilosofi* kristalliserades detta krav på ett "förfolkligande" av staten och en politisering av folket till ett klart uttalat demokratiskt program. Marx anklagade Hegel för att han inte gett akt på statens väsen utan i första hand intresserat sig för dess yttre attribut. "Hegel skall inte beskyllas för att han beskrivit den moderna staten såsom den är utan för att han framställt detta som statens väsen." Den existerande staten, förklarade Marx, var en lögn, en icke-stat. Om denna skenbild skulle kunna övervinnas måste den först avslöjas. Det var denna uppgift Marx tog itu med i sin kritiska granskning.

Hans starkaste protester riktade sig mot försvaret av monarkin. Hegel hade utgått från en variant av Montesquieus maktindelningsschema, men hans modell hade varit hierarkisk. Den lagstiftande makten och den verkställande makten hade båda betraktats som underordnade fursten, som i sin individ personifierade den statliga helheten. I bokstavlig mening var monarken identisk med staten: han var inkarnationen och den yttre manifestationen av dess enhet. Utan sin furste var folket en formlös, oordnad massa. Suveräniteten, skrev Hegel, kunde endast existera som självmedveten subjektivitet. Den måste pressas samman i statens personlighet, och denna personlighet kunde endast vara verklig som en enda individ, monarken.

För Marx var detta att förneka identiteten mellan stat och folk. I en monarki, fastslog han, presiderade en del över det hela. Monarken kunde vara suverän som representant eller symbol för folkets suveränitet. Men i en sann stat måste själva helheten framträda. Därför var demokratin inte ett politiskt system bland många andra utan helt enkelt det innersta väsendet i varje stat. En icke-demokratisk stat var otänkbar, eftersom ju en stat var

det sociala tillstånd där alla människor kände sig själva som medborgare, identifierade sig med helheten.

De resonemang som fördes i *Kritiken av Hegels rättsfilosofi* var utomordentligt komplicerade och fulla av hegelianska tankekonstruktioner, paradoxer och ordlekar. På en rad olika grunder beskrevs demokratin som "den högsta verkligheten". Å ena sidan var det den sista formationen i en lång kedja av styrelseskick som representerade skilda grader av politiskt självmedvetande. Under historiens gång hade staten långsamt närmat sig sin "idé". Med demokratin, som utgjorde den organiska syntesen av alla tidigare politiska system, var statens sanning äntligen uppenbarad.

Å andra sidan var demokratin en förening av form och innehåll. Monarkin, liksom alla andra tidigare system, hade bara förverkligat helhetens yttre ram. Demokratin däremot var politisk alltigenom. Den var inte en artificiell och påtvingad enhet utan en sann enhet som genomsyrade hela folket. Med demokratin förvandlades konstitutionen från yttre tryck till inre substans.

Ur en annan synvinkel var demokratin föreningen av det enskilda och det allmänna. I monarkin var den offentliga sfären skild från människans liv i det borgerliga samhället. "Det allmänna förnuftet" var fjärran från folkets sociala existens. Men med demokratin smälte det universella och det enskilda samman till en enhet. Stat och samhälle försonades. Därmed överbryggades en klyfta som vidgats under historiens lopp och slutgiltigt befästs genom franska revolutionen. Med den politiska emancipationen hade det nämligen uppstått en splittring mellan människans olika roller. Medan hon ännu var ojämlik i samhällslivet hade hon börjat göra anspråk på politisk jämlikhet. 1789 hade denna klyvning blivit total. Ständerna hade förlorat sin politiska men bibehållit sin sociala betydelse: ". . . alldeles som de kristna är jämlika i himlen men ojämlika på jorden är de enskilda medlemmarna av folket jämlika i den politiska himlen med ojämlika i det jordiska samhället". Den moderna staten hade fullbordat skilsmässan mellan politik och samhälle. Endast i demokratin, där politiken återfördes till folket, kunde de ånyo förenas.

Starka invändningar riktade Marx också mot ständsrepresenta-

tionen, som enligt Hegel ju utgjorde en förmedlande länk mellan staten och det borgerliga samhället. Detta var, förklarade Marx, att ge en politisk legitimation åt samhällets uppdelning i olika funktionella kaster och att överföra denna uppdelning till den allmängiltiga moralens sfär. Ståndsförfattningen var den korporativa andens triumf, en seger för de gruppintressen som utgav sig för att vara den allmänna viljan. Felet med detta system var inte bara att det utestängde en betydande del av befolkningen från politiskt deltagande. Det utestängde i själva verket också medlemmarna av ständerna från ett sant politiskt deltagande genom att det reducerade dem till talesmän för delintressen. Den politiska människan kunde inte vara ett språkrör för en grupp i samhället utan måste vara fri att ta hänsyn till det helas välfärd. Endast genom att abstrahera sig från sin existentiella roll, genom att höja sig över sin position i samhället, kunde hon nå medborgerlig medvetenhet. Enligt detta synsätt förstärkte inte ståndrepresentationen sambandet mellan stat och samhälle utan utgjorde tvärtom ett hinder för deras förening. Hos Hegel blir "identiteten" mellan stat och samhälle densamma som identiteten mellan två härar där varje soldat har rätt att gå in i den andra genom att desertera, skrev Marx.

Lösningen låg inte i att de politiska privilegierna blev allmänna utan i att de avskaffades. I sin analys av den franska revolutionens felsteg kom Marx anmärkningsvärt nära Proudhons argumentation i *Vad är egendom?* (1840). Enligt denne var det stora felet i borgarklassens revolution att den strävat efter att utsträcka adelns rättigheter till alla i stället för att avskaffa dem. Proudhon vände sig mot revolutionens ekonomiska program, Marx mot det politiska. Revolten mot feodalismen hade bara lyckats till hälften, ty den hade inte kunnat spränga den borgerliga avundsjukans trånga horisont. Att ge alla rösträtt och möjlighet att vinna offentliga tjänster innebar ett befästande av skilsmässan mellan politik och samhälle. "I den sanna staten är det viktiga inte att alla har möjlighet att engagera sig för det allmänna i ett visst stånd utan att ständerna har möjlighet att vara fullständigt allmänna, dvs varje medborgares stånd."³

Uppsatsen *Om judefrågan* (1843) behandlade samma problem på ett annat plan. Det var inte genom att utvidga de kristnas privilegier till judarna som den sanna emancipationen skulle nås, utan genom att avskaffa religionen som politiskt kriterium. Den politiska emancipationen från religionen innebar inte alls att religionen som sådan försvann, lika litet som ett införande av allmän rösträtt genom avskaffande av egendomsstrecken innebar ett avskaffande av egendomen. Marx var emellertid övertygad om att ägandet var dömt till undergång när de egendomslösa fick makt att stifta lagar. I den meningen skulle "helhetens" seger i den politiska sfären också sopa bort den sociala uppdelningen, och ett konstituerande av den sant politiska staten skulle därmed också medföra en upplösning av det borgerliga samhället.

Det representativa system som införts genom franska revolutionen var från Marx utgångspunkt bättre och mer modernt än ståndsförfattningen, men det var långtifrån idealiskt. Det innebar trots allt att enskilda intressen gjorde sig gällande. Genom att överlämna den politiska makten till en utvald grupp hade också den moderna staten förvandlat de angelägenheter som rörde alla till angelägenheter för ett litet fåtal. En liten elit tilläts specialisera sig på något som definitionsmässigt inte kunde vara en specialitet. Att det fanns särskilda byråkrater var lika fel som att det fanns särskilda politiker. Byråkratin, skrev Marx, var ett avskilt, slutet samhälle inom staten som skyddade den inbillade "helheten" hos sitt eget enskilda intresse.

Aversionen mot det representativa systemet bar stundom en starkt idealistisk prägel. I en ledare i *Rheinische Zeitung* i december 1842 inskräppte han att representationen alltid framhävde de materiella intressena, vare sig rösträtten var inskränkt eller utsträckt. Men staten fick inte låta sig behärskas av materiella intressen; den måste styras av moralen, av "den högsta kraftens självmedvetna vitalitet". I den sanna staten fanns inget jordäggande, ingen industri, inget materiellt som kunde öva inflytande, utan endast andliga krafter.

I *Kritiken av Hegels rättsfilosofi* hade invändningarna mot representationen förlorat denna idealistiska karaktär men tog ännu

fasta på den politiska sfärens odelbarhet. Res publica, insisterade Marx, var definitionsmässigt allas sak. Den som inte ägnade sig åt de offentliga angelägenheterna var inte en medborgare. Utan universellt deltagande existerade inte staten. Att varje medborgare aktivt tog del i statsförvaltningen borde vara en självklarhet. I en rationell stat, skrev Marx, borde det snarare vara nödvändigt att genomgå en examen för att bli skomakare än för att bli stats-tjänsteman, ty att göra skor var en färdighet utan vilken man kunde vara god medborgare, en social människa, men medborgarkunskapen var en nödvändighet utan vilken man levde utanför staten och utanför sig själv.

Uppfattningen att var och en borde ta del i allmänna överläggningar och allmänt beslutfattande var således avhängig av Marx tanke att politiken måste upphöra att vara något särskilt och oberoende, att den i stället skulle bli "ett moment av folkets liv". Denna sammansmältning innebar inte att varje individ måste delta i varje statens handling. Ett sådant krav, noterade Marx, skulle göra var och en till ett samhälle i smått. Det viktiga var snarare att var och en var beredd att vara medlem av staten och inta en politisk attityd. Det var inte tillräckligt att man intresserade sig för de allmänna angelägenheterna, det centrala var *hur* man intresserade sig. Enligt Marx åsikt krävde Hegel bara deltagande av "alla som individer" (*alle als einzeln*) medan ett sant politiskt samfund krävde deltagande av "alla som alla" (*alle als alle*). Det verkliga problemet var inte att utvidga deltagandet som sådant utan att förvandla individerna från enskilda till politiska varelser. På ett eller annat sätt deltog människorna redan i det offentliga livet; det var en följd av själva samhällsbyggnaden. Men för att den sanna staten skulle förverkligas krävdes det att deras orientering förändrades, att politiken inte längre sågs som ett medel att skydda individuella rättigheter utan som ett mål som höjde sig över alla individuella rättigheter.

Den demokratiska perioden i Marx "utopiska" tänkande blev inte långvarig. Hans sista hyllning till demokratin som den slutliga lösningen på alla motsägelser framfördes i *Om judefrågan*, där han förhånade föreställningen att "den kristna staten" – en

benämning som användes framför allt om den preussiska monarkin – utgjorde ett förkroppsligande av den religiösa anden. Den religiösa anden kunde enligt Marx inte ta form i sinnevärlden, ty den var endast en ovärldslig form av ett utvecklingsstadium hos den mänskliga anden. Denna kunde endast förverkligas i den demokratiska staten, som utgjorde det tillstånd där statens idé äntligen nått insikt om sig själv: *der Staat der sich als Staat bekennt*.

Vid denna tid hade emellertid Marx demokratiska övertygelse redan börjat svikta. Inte så att han vände sig mot demokratin. Det fanns hånfulla utfall mot demokrater och socialdemokrater i hans senare skrifter, t ex i *Louis Bonapartes artonde Brumaire* (1851), men de var riktade mot småborgerliga grupperingar. Marx och Engels fortsatte att kalla sig demokrater under hela 1840-talet. Engels sade vid ett tillfälle att "die Demokratie, das ist heutzutage der Kommunismus" och under den s k Vormärz-perioden före 1848 talade han om "oss tyska demokrater". I Bryssel var Marx vice ordförande i *l'Association Démocratique*, och när *Rheinische Zeitung* väcktes till liv igen 1848 fick den undertiteln *Organ der Demokratie*. Men denna anslutning till demokratin skilde sig väsentligt från Marx ståndpunkt 1843–44 såtillvida att den inte utpekade det demokratiska statsskicket som något slutgiltigt utan snarare grundades på uppfattningen att demokratin kunde tjäna som en bas för proletarietets angrepp mot den privata äganderätten. Det demokratiska systemet var inte längre kampens mål utan dess början: med allmän rösträtt skulle det bli möjligt för arbetarklassen att tilltvinga sig makten från borgarna. Ändå var den utstakade vägen inte Lenins tvåstegsstrategi, där bourgeoisins revolution måste följas av proletarietets. Marx och Engels väntade att den sociala omvandlingen skulle börja omedelbart efter erövringen av ett demokratiskt styrelseskick. Under flera år beskrev de det politiska systemet i denna övergångsperiod omväxlande som "demokrati" och "proletarietets diktatur".

Associationen

Marx tro på den demokratiska staten som historiens slutpunkt försvagades vid ungefär samma tid som han började bekänna sig till kommunismen. Till denna omvändelse kom han genom ett uppbrott från vissa av upplysningstidens premisser, som hängde kvar i den hegelianska filosofin. För den unge Marx liksom för många andra hegelianer hade det varit naturligt att betrakta den nödvändiga världsförvandlingen som en strävan efter enhet och helhet. För att det goda samhället skulle förverkligas var det oundgängligt att människorna kom till medvetande om sin delaktighet i ett integrerat samfund. Filosofiskt uttryckt gällde det att förvandla det mänskliga samfundet från ett universum *an sich* till ett universum *für sich*, att få människornas objektiva samlevnad att slå över i en subjektiv och medveten samlevnad, en politisk stat där varje medlem i tanke och handling var en del av det hela.

Det var projektet. Men den slående självskheten hos denna borgerliga värld hade alltmer fått honom att tvivla på möjligheterna till framgång. Ty felet med dessa trångbröstade och bigotta borgare var inte någon individuellt betingad ondska. Den djupare grunden till den borgerliga omoralen låg i det ekonomiska systemet, utom räckhåll för upplysning och förnuft. Brackan var inte ett offer för sin okunnighet och vidskepelse utan en livstidsfånge i sin historiska funktion. Från hans girighet kunde varken predikningar eller förbannelser frälsa honom, ty den bottnade i ett ekonomiskt system där var och en var förutbestämd att värna sina egna positioner i en ändlös konkurrens med sina medmänniskor. Det borgerliga samhället var i sin helhet oförmöget att höja sig över denna själviska splittring. Marx drog slutsatsen att medvetandet om helheten endast kunde ta form hos den del av samhället som var helt fri från materiella intressen. Denna del var proletariatet.

I och med att han satte sitt hopp till arbetarklassen övergav Marx tanken på en social metamorfos genom en total politisering av det borgerliga samhället. Hans diagnos av den sociala ondskan

undergick en fundamental förändring. Koncentrationen av ekonomisk makt och det kapitalistiska produktionssättet föreföll honom nu vara en viktigare grund till det rådande samhällstillståndet än det politiska maktmissbruket. Detta intresse för det ekonomiska förtrycket fick en omedelbar inverkan på hans tänkande om framtiden. Liksom varje utopi är en kontrastbild av bristerna i det existerande samhället började nu Marx vision av det nya riket få en alltmer ekonomisk karaktär. Det väsentliga elementet i kommunismen var, som termen antydde, det gemensamma ägandet. På bekostnad av andra institutioner och processer blev Marx nya framtidsbild först och främst en skiss av en ny ekonomi. Om "den demokratiska staten" hade varit en politisk utopi var kommunismen framför allt en ekonomisk. När Marx och Engels försökte definiera i vilken konkret organisatorisk form denna kommunistiska princip skulle förverkligas använde de från mitten av 1840-talet vanligtvis uttrycket *den fria associationen*.

De första konturerna till denna "rationella organisation av samhället" drogs upp av Engels i hans tal i Elbersfeld 1845. Det var en uppvisning i framstegsoptimism. Kommunismen framställdes som det oundvikliga resultatet av samhällets moraliska förbättring. Att statsmaktens omfång vidgats berodde på den ökande brottsligheten. Men brottsligheten skulle med tiden dämpas av civilisationen, som hade en återhållande inverkan på våldsamma sinnen. Under kommunismen skulle brotten så gott som upphöra, och följaktligen skulle också den mångfald av myndigheter, domstolar m m som nu användes för att kontrollera avvikande beteenden bli överflödig. Administrationen skulle också bli avsevärt enklare. Engels förklaring till detta hade ännu en biton av universalism. Hur egendomligt det än kan låta, sade han, blir förvaltningen av det framtida samhället mindre komplicerad eftersom den kommer att ha hand inte bara om vissa aspekter av samhällslivet utan om hela samhällslivet i alla dess olika yttringar.

I *Filosofins elände* (1847) beskrev Marx för första gången det kommunistiska samhället som en association:

Under loppet av sin utveckling kommer arbetarklassen att ersätta det gamla borgerliga samhället med en association, som utesluter klasser och deras motsättningar. Det kommer inte längre att finnas någon egentlig politisk makt, ty den politiska makten är just det officiella uttrycket för klassmotsättningen inom det borgerliga samhället.⁴

Genom att sätta associationen i det borgerliga samhällets ställe snarare än i statens hävdade Marx åter sin gamla åsikt att den emancipation som ledde till universell medvetenhet och upplösningen av det borgerliga samhället var två sidor av samma process. Men han talade inte längre om en allmän politisering utan i stället om att politiken skulle försvinna. Här hade det skett en glidning i hans språkbruk. "Den verkliga staten" var nu för Marx inte längre idealstaten utan den positiva, existerande statsmakten.

I Engels *Kommunismens grundsatser* (1847) framstod "associationen" i det nya samhället närmast som en motpol till "konkurrensen" i det gamla. Det var den nya organisationsprincip som skulle ersätta oordningen och planlösheten. Den klassiska formuleringen i *Det kommunistiska manifestet* (1848) förefaller dock härstamma från Marx:

När klasskillnaderna under utvecklingens lopp försvunnit och all produktion koncentrerats i händerna på de associerade individerna, då förlorar den offentliga makten sin politiska karaktär. Den politiska makten i dess egentliga mening är endast den organiserade makt varmed en klass undertrycker en annan. . . . I stället för det borgerliga samhället med dess klasser och klassmotsättningar uppstår en association, i vilken vars och ens fria utveckling är förutsättningen för allas fria utveckling.⁵

I all sin korthet är detta det fullständigaste uttalande Marx någonsin gjorde om det nya samhällets associationsform. Idén om associationen, eller en *Verein freier Menschen*, återkom i *Kapitalet* men utan någon systematisk förklaring av dess innebörd. Marx talade om en högre samhällsform vars grundläggande princip skulle vara varje individs fulla utveckling. Associationens medlemmar var förenade producenter som handlade efter en medveten plan. Men exakt hur denna "allmänna organisation av det samhälleliga arbetet" eller "högre ekonomiska form" eller "asso-

cierade produktionsätt" skulle fungera för att skapa "frihetens rike" avslöjade han aldrig. Vad man får ut av hans många strödda omnämningar är huvudsakligen ett intryck av sträng rationalitet och planering. De associerade producenterna skulle ha full kontroll över sin miljö och kunna beräkna sitt ekonomiska beteende på det allra mest exakta sätt och alltså kunna sätta punkt för slöseriet och nyckfullheten i den kapitalistiska produktionen. Planering, medvetenhet och enhet var nyckelkaraktäristika i den nya ekonomin, men Marx lät inte undfalla sig några antydningar om hur planeringsprocessen skulle utformas eller hur samstämmighet skulle uppnås. Han tycktes förutsätta att "association" var en term som inte lämnade någon läsare i tvivel om vad han menade.

Kanske var det en riktig förmodan. På 1840-talet, när han först presenterade det kommunistiska systemet som en association, fanns det ingen organisationstanke som var så på modet. Som Heinrich Heffter har anmärkt i sitt grundliga arbete om tysk självförvaltning under 1800-talet var idén om *die Assoziation* något av en fluga hos den radikala tyska intelligentian. Den främsta inspirationen var fransk, även om de engelska chartisterna också talade om att ersätta staten med en association. För många utopiska socialister var associationen inte bara en ny social ram utan också en revolutionär samhällskraft. Fourier, som härledde tendensen till socialt samarbete från "den passionerade attraktionen" mellan människor, hävdade att associationen var människosläktets bestämmelse och framställde *les mutualités*, delägarföreningarna, konsument- och än mer producentkooperationen liksom alla slags solidariska företag som början till en allomfattande association på egenintressets grundval. Cabet, vars *Voyage en Icarie* (1840) var det mest inflytelserika utopiska projektet under det tidiga 1840-talet, såg den ideala staten som "en association av medborgare", och Lamennais utropade: "*Qui dit association dit liberté!*" För en del samtida blev glöden för den nypåfunna principen t o m en smula påfrestande. "Västerländska tänkare kan inte komma förbi tanken på en 'association'", klagade Chomjakov, ledaren för de ryska slavofilerna.

Associationen placerades ofta in i ett utvecklingsperspektiv. Blanqui förutspådde att kooperativa associationer skulle komma att ersätta staten efter en period av diktatur. Detta låg anmärkningsvärt nära Marx, men Blanqui gav en annan förklaring till kommunismens ankomst genom att hävda att associationen var den progressiva principen i all social utveckling. Det primitiva samhället hade varit individualistiskt och utan samverkan. Endast gradvis hade människorna lärt sig att samarbeta och öka sitt välstånd genom ömsesidig hjälp. Den industriella kapitalismen förkroppsligade denna insikt, och de stora kapitalisterna krossade nu småföretagen eftersom de hade lärt sig "associationens princip". Kommunismen var slutpunkten i denna utveckling, den logiska konsekvensen av en historisk trend.

Med en liknande konstruktion påstod Louis Blanc att "association" eller "harmoni" var den syntes som människosläktet nått fram till efter att ha passerat epokerna "auktoritet" eller katolicism och "individualism" eller protestantism. Den ryske populisterna Michailovskij konstruerade en modell där faserna kallades "objektiv antropocentrisk", "excentrisk" och "subjektiv antropocentrisk", och utvecklingen gick från individualism till en allt högre grad av samarbete. Theodor Mundt, en liberal historiker som gjorde en av de första analyserna av socialismen, förutsatte en utveckling från slaveri till autonomi. Associationens lag, skrev han 1844, skulle ersätta auktoritetens lag: "Folken har nu möjlighet att befria sig med egen kraft, och ordet för denna folkliga befrielse som har växt fram genom epokerna är *association* . . ."6 Regeringsmakten som dittills hade härskat över folket hade inte lyckats göra dem lyckliga, och därför hade människorna funnit associationens lag genom vilken deras lycka lades i deras egna händer. I associationen var makt och frihet förenade. "Associationen", skrev Mundt, "måste göras till en huvudgrund-sats i religionen i dagens samhälle".

Den frivilliga associationens moraliska överlägsenhet över individualismen å ena sidan och det auktoritära samhället å den andra underströks av många tyska socialister. Lassalle talade om den statsstödda associationen som "det enda sättet att tillåta arbetar-

klassen att komma ut ur öknen". Schulze-Delitzsch, en liberal förgrundsgestalt i tysk kooperation under 1850-talet, såg också samarbetet som ett medel till social fostran:

Det är genom associationen som det moderna samhället organiserar sin oemotståndliga drift att handla effektivt på alla livets områden där staten med sin makt inte kan gå in. Associationen lär oss på samma gång att öva kontroll över oss själva i vårt privata och vårt offentliga liv; det är den skola i vilken individen lär sig arbeta för det allmänna goda i det samhälle där han är medlem.⁷

Idén om en styrelse och produktion genom association åtnjöt således en anseelig popularitet i det radikala lägret. Mot bakgrund av 1700-talets starka misstänksamhet mot ekonomiskt samarbete – en misstänksamhet som befästes i både fysiokratiska och liberala doktriner och ledde till en omfattande lagstiftning mot bolag, föreningar m m – mottogs associationens evangelium entusiastiskt som en av epokens upptäckter. Marx och Engels tycks ha arbetat in den i sin teori om socialismen utan att ägna någon djupare eftertanke åt de mer specifika detaljerna i den framtida sociala organisationen.

Det bör observeras att många såg associationen som ett slags naturlag eller som ett historiskt utvecklingstillstånd som mänskosläktet just höll på att komma fram till. Man uppfattade det växande sociala samarbetet inte bara som önskvärt utan också som oundvikligt. Associationen var något som bars upp av krafter utanför den mänskliga viljan. Detta var ett tankemönster analogt, om inte identiskt, med Marx uppfattning att den sociala strukturen var bestämd av produktionssättet. Ändå låg det i själva idén om associerat arbete en föreställning om frivillighet. Associationen var inte en naturlig organism utan ett samhälleligt fördrag skapat av självständiga individer som handlade efter sin egen vilja. På denna punkt var Marx mycket bestämd: han talade om "den högre sociala ordningen" som ett system av frivilligt och medvetet arbete av jämlikar. Tanken på associationen som det slutliga resultatet av historiens gång blev därmed som en korsning av två olika traditioner i politisk analys.

Dels var den *deterministisk*. Den grundades på föreställningen

att olika typer av politiska styrelseskick av någon anledning – t ex sönderfall, yttre tryck, tillväxt, brist på jämvikt eller andra störningar – avlöser varandra i en viss ordning. Den pessimistiska versionen av denna teori hade haft många anhängare, från Aristoteles till Rousseau, medan optimistiska varianter började blomma upp med framstegstron. Den kontrarevolutionära reaktionen vände denna determinism mot den franska radikalismens konstitutionella nymodigheter. Från Burke till Müller och Hegel ekade en envis synpunkt genom de konservativa stridsskrifterna: att författningar inte kunde göras, att de måste växa fram inom folket. Bilden av samhället som en växt talade entydigt mot oansvarigt experimenterande. Men detta budskap, som var avsett att vaccinera intelligentian mot revolutionens bakterier, lade också grundvalen för en ny revolutionär doktrin: marxismen.

Dels var idén om associationen också i sin historiedeterministiska form i grunden *rationalistisk*. Den utgick liksom 1600-talets och 1700-talets stora teorier om samhällskontraktet från att den sociala organisationen uppstod genom ett förnuftsmässigt fördrag mellan medborgarna, ett fördrag grundat på insikten om gemensam nytta. Associationen uppstod därför att var och en insåg att det låg i hans rent individuella intresse att samarbeta med andra. I detta avseende var tanken på det socialistiska förnuftssamhället nära besläktad med den liberala konstitutionalismen. När de amerikanska grundlagsfäderna förklarade att deras syfte var att skapa ”a more perfect union” och upphovsmännen till deklARATIONEN om de mänskliga fri- och rättigheterna 1791 förkunnade att försvaret för de naturliga och oförytterliga rättigheterna var målet för varje politiskt förbund utgick de uppenbarligen från att staten var ett rationellt samfund, som av fria individer skapades för bestämda syften. Marx hade samma uppfattning om associationen.

Det kan synas egendomligt att det nya samhället enligt denna föreställning var både ett resultat av okuvliga historiska lagar och medborgarnas fria och rationella beslut, men denna motsägelse var tämligen typisk i tidens tänkande. Genom Hegels idé om frihetens framväxt i historien kunde problemet få en lösning. Vare

sig man tänkte sig anden, materien eller människan som drivkraft i den historiska utvecklingen var slutmålet likväl ett tillstånd där människan var herre över sitt eget öde. Till detta tillstånd fördes hon av obetvingliga krafter, men i själva framåtskridandet skedde också en successiv befrielse från allt yttre tvång. På det viset kunde historiens förnuft till slut bli mänskligt förnuft och släktets insikter och instinkter individuell frihet. Att organisera den fria associationen var ur denna synvinkel det första val den befriade människan skulle träffa när hon äntligen var i stånd att förnuftsmässigt bestämma över sin tillvaro.

Av Marx sparsamma anmärkningar om de fria producenternas gemensamma arbete är det svårt att bilda sig en uppfattning om hur hans syn på det framtida systemet skilde sig från andra associationssocialisters. Hans föreställning av hur de mänskliga relationerna skulle gestaltas i det nya samhället förefaller knappast ha avvikit från gängse opinioner. Om associationens omfång hade han dock en ovanlig mening. Till skillnad från 1700-talets kontraktsteoretiker, som ville formulera nya samhällsfördrag för hela stater, drömde det tidiga 1800-talets socialister i första hand om att förverkliga det nya systemet i små samhällen. Där skulle det både vara lättare att organisera arbetet efter rationella principer och skapa en anda av dygd och hängivenhet. Att den lilla gemenskapen var moraliskt överlägsen det stora samhället var överhuvudtaget ett vanligt tema i tysk konservatism, romantik och socialism. När Tönnies utvecklade denna tanke i sin berömda bok *Gemeinschaft und Gesellschaft* (1887) var det knappast någon ny teori han kom med utan en sammanfattning av en redan yvig diskussion.

För Marx däremot var utvecklingen mot socialismen tvärtom ett världshistoriskt förlopp, och socialismen kunde åtminstone i det långa loppet existera endast i universell skala. Ibland medgav han visserligen att en separat övergång i olika länder var tänkbar, men han gav aldrig något entydigt besked om tågordningen för denna övergång eller om hur det socialistiska systemet skulle vara territoriellt indelat. Associationen var för Marx en abstrakt idé som aldrig fick rumsliga dimensioner.

Kommunen

Den "fria associationen" förblev länge Marx och Engels sinnebild av det nya samhället. Då och då dök den upp i deras skrifter, men preciseringarna uteblev. I första delen av *Kapitalet* (1867) var den ännu helt konturlös, men i *Inbördeskriget i Frankrike* (1871) började den få kött och blod. I Paris-kommunen 1871 hade Marx funnit sin första konkreta modell av en arbetarrepublik. Visserligen var den i första hand "den äntligen upptäckta politiska form i vilken arbetets ekonomiska befrielse kunde fullbordas", dvs en modell för övergångstiden mellan kapitalism och socialism, men den beskrivning han i efterhand gav av kommunardernas självstyrelse var så entusiastisk att det var helt uppenbart att denna för honom framstod som en prototyp också för det framtida samhällets organisation.

Paris-kommunen var det slutgiltiga beviset på att arbetarna kunde samarbeta och klara av de administrativa uppgifterna på egen hand, utan någon parasitär byråkrati. Det var också ett bevis på att produktionen kunde fortgå utan kapitalistisk övervakning och ledning. Hur förvirrat kampen än förts och hur tragiskt slutet än blivit var Kommunen trots allt ett konkret exempel på arbetarmakt. Den var inte något spontanistiskt experiment utan just den samhällsform proletariatet länge strävat efter:

Kommunen . . . blev slutligen framgångsrikt etablerad den 26 mars. Men det var inte plötsligt som den såg dagens ljus. Den var arbetarrörelsens oföränderliga mål.⁸

Ytligt sett markerade detta ställningstagande för Kommunen ett brott med Marx tidigare tänkande. Mot kommuntankar av olika slag hade han alltid varit skeptisk. I ett koncept till sin *Kritik av Hegels rättsfilosofi* (1843) hade han visserligen kallat det nya samhället en *Commune*, men i den definitiva versionen valde han i stället det vagare ordet *Gemeinwesen*. Huruvida detta var ett utslag av tysk purism eller ett medvetet avståndstagande från en ideologisk riktning är inte gott att veta, men att Marx förhöll sig kallsinnigt både till municipala reformförslag och till utopsocialis-

tiska kommuner är välbekant. I det ännu splittrade Tyskland drogs de intellektuella mer mot kosmopolitiska och nationalistiska värderingar än mot provinsiella ideal, och för egen del hade Marx alltid betraktat nationsstaten som en progressiv landvinning. Historien var för honom en fortlöpande ekonomisk och politisk integrationsprocess. Det sociala samarbetet måste vidgas, och det var just detta som gjorde att det kapitalistiska produktionssättet måste överges. Ty även om kapitalisterna lyckats ackumulera enorma produktionsresurser och därigenom kunnat revolutionera tillverkningen av varor stod de handfallna inför nästa logiska steg, nämligen den totala samordningen av allt samhällsarbete. Vad som fordrades var följaktligen inte någon splittning utan en ytterligare koncentration av makten, som i sin tur skulle leda till maktens upplösning. I Marx filosofi var det en kärnpunkt att friheten uppstod genom integration och inte genom decentralisering.

Kommunalidéns anhängare pläderade för en annan utveckling, för maktspredning och för regional och lokal självstyrelse. Motiven för detta önskemål var skiftande. En del "kommunalideologer" var etatister, som ville stärka statsmakten genom att ge den fastare förankring hos folket. Det gällde t ex Turgot och Gneist, vilkas planer på att upprätta en hierarki av lokala och regionala organ med brett folkligt deltagande tog sikte på att befrämja medborgarandan och den nationella sammanhållningen. Andra projekt syftade till en socialistisk omvandling, som t ex Considérants idé om att förvandla Frankrike till en federation av självständiga kommuner. I det liberala lägret var ett viktigt mål för den kommunala självstyrelsen att förstärka medelklassens politiska roll. Genom det vidgade deltagandet kunde man både fostra folket till ansvar och skapa en nyttigt motvikt mot centralmakten.

1871 hade kommunalidéer varit i omlopp i gott och väl ett sekel. För de radikala grupperna utgjorde Paris-kommunen 1792-94 en naturlig förebild, men det fanns också senare modeller. Under 1860-talet hade betydande kommunalreformer genomförts i Ryssland, Skandinavien och Tyskland, och rösträtten hade vidgats i Storbritannien. En rad vetenskapsmän hade genom sina

studier i institutionell historia klarlagt att kommunen inte alls var något modernt påfund utan ett beprövat bålverk för medborgerlig frihet. Vid sidan av "despotismens historia", dvs den moderna statens framväxt, började forskarna intressera sig för "frihetens historia", dvs folkets försök att hävda sig mot övermakten. Henry Maine, Fustel de Coulanges och F. W. Maitland var några av de vetenskapsmän som började undersöka folkets institutioner: skrän, gillen, ting osv. Rättshistorikern Otto von Gierke skrev ett monumentalt arbete om gamla tyska organisationsformer och hävdade att "die Genossenschaft ist urdeutsch". August von Haxthausen och den slaviska grenen av denna rörelse återupptäckte miren, zadruga och artellen.* Den kolossala mängd historiska data som kom fram genom dessa lärda mödor gav en solid empirisk grund åt det kommunalistiska programmet. 1792 hade Burke ryckt på axlarna åt dessa "nypåfunna kommunala republiker, med deras geometriska och aritmetiska författningar". Åttio år senare fanns det ett överflöd av historiskt material som bevisade att den kommunala självstyrelsen inte var något rationalistiskt luftslott.

Marx och Engels stod länge mot denna våg av entusiasm för lokala institutioner. Trogna sin hegelianska universalism var de övertygade om att det inte gällde att spränga den existerande staten utan att övervinna den, att nå ett högre stadium. Vägen dit gick knappast över kommunalreformer. Genom långvariga iakttagelser på ort och ställe visste de också att det engelska "self-government", som man på kontinenten såg som ett mönster, inte var särskilt beundransvärt. I en frän jämförelse mellan detta system och Kommunen 1871 skrev Marx att parisproletärerna minsann hade åstadkommit något annat än engelsmännens sörplande åldermän, fifflande kyrkofullmäktige, vildsinta nödarbetsinspektörer och förmögna pampar i grevskapen. Den engelska självstyrelsen var koncentrerad till klubbarna där man satt och läste *The Times*, ansåg han; i Frankrike däremot var det folket som tog sina angelägenheter i egna händer.

* *Zadruga* var en sydlig variant av den ryska bondekommunen, *mir*. *Artel* var ett hantverkarkollektiv.

De gamla folkliga institutionerna som många ville återuppliva gav Marx heller inte mycket för. Redan i sin ungdom hade han kommit på kant med de s k *Deutschtümler*, som "sökte friheten i de germanska urskogarna". Till dem förkunnade han: "... Friede den teutonischen Urwäldern! *Krieg* den deutschen Zuständen!" Men dessa tyskhetsivrare var bara en tidig gren av en inflytelserik europeisk rörelse som Engels och i viss mån även Marx med tiden fångades upp av. De var också intresserade av empiriska belägg för de kommunistiska idéerna och slukade gärna de skrifter som presenterade nya forskningsrön om äldre former för kollektiv samverkan. Särskilt stimulerande var Morgans studier av irokes-indianernas sociala organisation, som inspirerade Engels att skriva *Familjens, egendomens och statens ursprung*. I ett annat arbete gav Engels ett eget bidrag till "frihetens historia" genom att undersöka den självständighet som rådde i de gamla tyska gränsområden, som kallades *Mark*. I sin korrespondens med ryska socialister medgav han och Marx också att miren och artellen under gynnsamma omständigheter kunde bära upp ett socialistiskt system. I deras senare skrifter fanns med andra ord en växande öppenhet för de "kommunalsocialistiska" idéerna.

Men varken Engels forskningsresor in i de germanska urskogarna eller Marx lovtal över Kommunen innebar något avkall på det universella perspektivet. Ingen av dem fantiserade om "socialism i en stad", och de var heller inte särskilt imponerade av de självständighetsförklaringar som kommunarderna utfärdade. Det var inte det "närdemokratiska" elementet i Paris-upproret som Marx uppskattade utan det förhållandet att folket tagit sitt öde i egna händer. Kommunen var för bräcklig och för liten; socialismen kunde lyckas endast i nationell skala. Efter proletarietets seger i Paris borde man ha försökt etablera en kommunrepublik eller en "social republik" i hela Frankrike.

I *Inbördeskriget i Frankrike* ställde Marx kommunen i kraftig relief mot den krossade borgerliga staten. Aldrig tidigare hade hans dom över den gamla ordningen varit så hård. Staten var "en parasitär utväxt" som slingrade sig runt samhället och kvävde det; "den mest skandalösa skandalen" i samhället och "zonen för

all dess förruttelse"; "ett drivhus för kolossala offentliga skulder och förkrossande skatter"; "en domän för snyltare, sykofanter och lättingar" osv.⁹ Kommunen däremot var ett system som återfört all makt till de fria producenterna. Fem förtjänster var särskilt betonade i Marx analys: (1) att armén upplösts och ersatts av en folkmilis, (2) att alla tjänstemän tillsattes genom val och var avsättliga, (3) att de politiska organen dominerades av arbetare, (4) att kommunen fungerade som en "icke parlamentarisk utan arbetande organism", dvs att besluten verkställdes av samma personer som fattade dem, och slutligen (5) att ingen tjänsteman fick mer betalt än en kvalificerad arbetare.

Kommunen var ur denna synvinkel en gemenskap utan stark auktoritet och ledning. De "associerade producenterna" som skulle arbeta efter en rationell plan behövde inte underkastas någon sträng kontroll. *Inbördeskriget i Frankrike* var Marx mest "anarkistiska" skrift: en lovsång till arbetarnas spontana initiativ, till självförvaltningens möjligheter, till kollektivets egen handlingskraft. Men att han inte trodde på någon fullständig frihet från disciplin och styrning framgick klart av hans segslitna kontrovers med Bakunin under de följande åren. Denna rörde i första hand förhållandena inom Första Internationalen, men argumentationen fördes efter hand upp på en principiell nivå och kom därvid att snudda vid frågan om det framtida samhällets struktur.

Konfliktens ursprung var att Bakunin som ledare av den anarkistiska Alliansen – en medlemsorganisation i den Första Internationalen – vägrade att foga sig i de verkställande organens direktiv. Som motiv angavs att arbetarnas internationella förbund måste vara ett mönster för framtidens socialistiska samhälle, och att det därför inte fick förekomma några krav på underkastelse. Centralfunktionärerna, inte minst Marx och Engels, svarade med en störtskur av artiklar och brev där de anklagade Bakunin för att vara en charlatan och en sabotör. I denna kampanj utvecklade de en tidig "för-leninistisk" teori om den proletära kamporganisationen och ironiserade över varjehanda illusioner om, som Engels uttryckte det, "det revolutionära Jerusalem". Auktoritet och lydnad var, förklarades det, nödvändigt både i den proletära

kampen och i det framtida samhället. Anarkisternas långsiktsperspektiv skilde sig visserligen inte så mycket från Marx porträtt av Paris-kommunen, men det fick sig ändå en rejäl avhyvling. Bakunins version av det goda samhället avhånades som "barackkommunism", "struntprat" och "tatariska galenskaper".

Anarkisterna var inte mindre sarkastiska i sin kritik av "de auktoritära socialisterna" och deras planer på styrande institutioner. Är det verkligen meningen att Tyskland skall få en regering med 40 miljoner medlemmar? frågade Bakunin i ett skarpt polemiskt inlägg. "Certainly! Da die Sache mit der Selbstregierung der Gemeine anfängt", svarade Marx.¹⁰ Den kommunala verksamheten, som alla "regeringsmedlemmarna" skulle delta i, skulle dock vara underordnad högre organ, och Marx föreställde sig ingalunda någon vidsträckt lokal självständighet. Den centrala samordningen förblev alltid ett viktigt element i hans framtidsvision.

Engels härledde detta behov av styrning från den moderna teknikens krav. Det anarkistiska programmet var otidsenligt eftersom det inte tog hänsyn till det industriella produktions sättet. Hur skulle ett komplicerat bomullsspinneri, en järnväg eller ett fartyg i storm kunna styras utan att någon förde befälet? Eftersom arbetet antog en alltmer samhällelig karaktär och individuella produktionsformer befann sig under avveckling fordrades det alltmer av ledarskap och organisation. Med en Dante-travesti föreslog Engels t o m att den moderna fabriken port borde bära överskriften "I som här inträden, låten självständigheten fara!"¹¹ Subordination och lydnad var enligt detta synsätt således något som den avancerade ekonomin krävde. Men det fanns också en politisk-juridisk disciplin i den gamla staten som inte behövde bevaras. Den repressiva makt som använts av den härskande klassen måste försvinna, men en administrativ eller ekonomisk makt kunde inte undvaras.

Det kan diskuteras om Marx sista vision av det goda samhället rätteligen borde kallas en stat eller en kommun. Trots allt han skrev om Paris-kommunen och om nödvändigheten av en världsomfattande omvälvning kretsade hans tankar mest kring frågan

hur ett nationellt socialistiskt system skulle kunna fungera. När han talade om att den borgerliga staten skulle sprängas var det maskineriet han åsyftade, inte den territoriella ramen. Den intensiva anti-etatismen efter 1871 var först och främst en anti-byråkratism. Någon gång kunde han antyda att även det framtida samhället skulle ha en statsmakt. I *Kritiken av Gotha-programmet* (1875) talades det sålunda om ett *zukünftiges Staatswesen der kommunistischen Gesellschaft*, och Engels kunde använda uttryck som *die Staatsordnung der Zukunft*. För det mesta hävdade de emellertid båda att staten skulle vittra bort med klassamhället. Hur hållfast denna övertygelse varit vittnade Engels om i ett brev till Van Patten den 18 april 1883:

Marx och jag har sedan 1845 varit av den åsikten att *en* av de slutliga följderna av den kommande proletära revolutionen blir att den politiska organisation som kallas staten långsamt upplöses och till sist försvinner, denna organisation vars huvudändamål alltid varit att garantera att den besuttna minoriteten kunnat ekonomiskt undertrycka den arbetande majoriteten. När denna besuttna minoritet försvinner, försvinner också nödvändigheten av en väpnad förtrycks- eller statsmakt. Samtidigt har det alltid varit vår åsikt att arbetarklassen för att nå detta och andra avsevärt viktigare mål i den sociala revolutionen först måste ta den politiska statsmakten i sin besittning och med dess hjälp nerkämpa kapitalistklassens motstånd och genomföra samhällets nya organisation.¹²

Det var Engels snarare än Marx som populariserade denna åsikt genom sina suggestiva formuleringar om att staten skulle "vittra bort" eller "förpassas till antikmuseet där dess plats blir mellan stenyxan och spinnrocken". Det var också Engels som myntade satserna att "så länge proletariatet fortfarande använder staten använder det den inte för att främja friheten utan för att trycka ner sina motståndare" och att "i den utsträckning som anarkin i samhällsproduktionen avtar faller också statens politiska makt i sömn". Sådana fraser spreds som en löpeld i den socialistiska agitationen, medan Marx funderingar om det framtida samhället begravdes i arkiv och bibliotek.

Engels konkretiserade också i sina sena skrifter kommunpro-

grammet genom att ange vilken typ av federalism som kunde förena den folkliga självstyrelsen med ett tillräckligt mått av central styrning. I hans kritik av utkastet till Erfurt-programmet var författningsidealet närmast det amerikanska systemet, en odelbar republik kombinerad med regional autonomi. Här fanns, menade Engels, en välgörande avsaknad av byråkrati, och man hade inte som i de schweiziska kantonerna prefekter och andra ämbetsmän som var tillsatta uppifrån. Den bästa lösningen för Tyskland var enligt detta recept en självstyrelse utan *Verschweigerung*.

I sina utsagor om det nya samhället stod Marx och Engels inte långt från varandra, men en nyansskillnad kan vara värd att notera. När Marx skildrade utvecklingen mot den proletära självstyrelsen opererade han ofta med dialektiska termer. Staten skulle upplösas, passeras, upphävas eller övervinnas. Engels språk var däremot biologins: här skulle staten dö bort eller somna in. I dessa skilda uttryckssätt reflekterades två dominerande riktningar i 1800-talets tyska politiska tänkande: den hegelianska dialektiken och den evolutionära organicismen. Lenin, mer dragen mot mekanistiska tänkesätt, skulle föredra att kalla staten en maskin eller en knölpåk i den härskande klassens hand. Men att denna statsmakt, hur den nu än såg ut, med tiden skulle bli obehövlig, därom var de alla tre överens.

Karl Marx är socialismens störste teoretiker, men han formulerade egentligen aldrig någon teori om socialismen. Hans livsverk var den monumentala studie av det kapitalistiska produktions sättet, som inleddes med de s k ekonomisk-filosofiska manuskripten 1844 och kröntes med *Kapitalet*, vars tredje band utkom efter hans död 1883. I de hyllmeter han efterlämnade finns inga längre avsnitt om det alternativa systemet utan endast hastiga glimtar: ett stycke här, några meningar där. Inte ens *Det kommunistiska manifestet* var i realiteten något manifest om kommunismen. Den framtida socialismen framstod här liksom i Marx övriga arbeten närmast som ett slags kontrastbild av det verkliga samhälle han analyserade: ett nödvändigt och rationellt svar på människans förnedring i den kapitalistiska ekonomin.

De visioner som ändå skymtade i hans verk anslöt sig nära till

kuranta samhällsideal. Marx var inget lätt rov för fashionabla idéströmningar, men han var långt ifrån immun mot intellektuella impulser i tiden. En avvaktande hållning till nya tankefigurer kunde ofta omärkligt övergå i ett accepterande. Han spjärnade således emot när den samtida vänstern började resonera om associationer, kommuner och socialism i ett land, men efter hand började han ändå tänka i samma banor. Den universalistiska idealstat som han hyllat i sin ungdom flyttade successivt in i nya begreppsramar: i den fria demokratiska staten, i den fria associationen och slutligen i kommunen. Med varje sådan flyttning följde också nya idéer om hur det goda samhället skulle gestalta sig. Ty metaforer är ju inte så oskyldiga som operationalisterna tror: de fungerar inte bara som emballage åt tanken utan styr den också på många sätt.

Ingen av Marx fyra modeller gjorde något starkare intryck på den framväxande socialistiska rörelsen. När marxisterna mot slutet av 1800-talet hade behov av att informera om den framtida socialismen var det inte hos Marx de sökte ledning. Något fann de hos Engels, men det var snarast genom ett kritiskt studium av den utopsocialistiska traditionen och genom en extrapolering av tendenser i den kapitalistiska utvecklingen som de skapade sig en bild av det framtida samhället.

3 Från Marx till Lenin

När "självstyrelse" först lanserades som ett alternativ till en auktoritär statsmakt var det en *individuell* frigörelse som åsyftades. Det sena 1700-talets liberaler tänkte sig att behovet av styrning uppifrån successivt skulle minska när människan blev mogen att styra sig själv. Ju mer mänskligheten begrep, dess mindre krävdes det av kontroll och övervakning. Med bättre insikter i naturens harmoni skulle den enskilde handla så att han främjade allas lycka. Enligt detta synsätt skulle staten bli överflödigt både genom den osynliga handens inverkan och genom att medborgarandan ingöts i varje enskild person.

Marx generation gav begreppet "självstyrelse" en ny innebörd. Hans egna arbeten fick magnetisk kraft genom spänningen mellan ungdomstidens universalistiska individualism – människans befrielse som samtidigt var mänsklighetens befrielse – och idén om en arbetarnas kollektiva självstyrelse, som svävade genom hans uppgörelser med kapitalismen. Planhushållningen var tanken på självstyrelse överförd från filosofi till ekonomi och från den privata sfären till hela samhället. Men det var fortfarande en abstrakt kollektivism. Marx "associerade arbetare" var människor utan ansikten, deras sociala relationer var dunkla, deras metoder att styra produktionen förblev oförklarade. Det förut-sattes att alla skulle arbeta i sämja och frivilligt efterkomma gemensamma regler och beslut, men det diskuterades aldrig hur denna sammansmältning av allmänna och privata intressen skulle gå till.

Marx var inte alls ensam om att förutsätta en ganska friktionslös utveckling i den riktningen. På samma sätt som människans

mognande utgjorde den naturliga, axiomatiska färdriktningen i upplysningstidens framstegsfilosofi, såg en bred strömning i 1800-talets samhällstänkande "associationen" som ett självklart mål för mänsklighetens utveckling.

I *Staten och revolutionen* (1917), Lenins främsta bidrag till marxismens teori om den framtida kommunismen, var idén om "självstyrelsen" ännu starkare kopplad till en *kollektiv* frigörelse. Vad som skulle befrias var inte längre människan utan samhället. Med den gamla statens sammanbrott skulle massorna ta över regeringsmakten. "Samhället" skulle driva produktionen, "samhället" skulle ta hand om offentlig service, "samhället" skulle klara av brottsligheten, "samhället" skulle planera och fastställa normer. Proletariatets diktatur var förspelet till en ny hegemoni, "samhällets självstyrelse", ett rike där alla medborgare gemensamt skötte sina angelägenheter.

Åtskilligt i Lenins bild av hela folket vid makten var hämtat från klassikerna, men hans vision var inte någon ren kopia av Marx association eller kommun. På många punkter var den precis och detaljerad där Marx och Engels hade varit vaga, konkret där de hade varit abstrakta. Mellan *Kapitalet* och *Staten och revolutionen* låg ett halvt århundrade av politiska dispyter och teoretiska kontroverser. Över hela Europa diskuterades nationell frigörelse, demokrati och sociala reformer. Under dessa år nådde också den sociala utopismen sin kulmen, aldrig tidigare eller senare hade det tillkommit så många framtidsromaner och eggande fantasier. Men bilden av det nya samhället var inte mindre påverkad av en mängd reformer som förverkligats i skilda länder och reformprojekt som ännu diskuterades. På bolsjevikernas föreställningar om slutmålet inverkade inte bara de marxistiska klassikernas tankar utan också många idéer som flöt runt i den tyska socialdemokratins och i den progressiva ryska opinion som ibland gick under samlingsbeteckningen "den sociala rörelsen". Innan vi ger oss på Lenin och hans berömda revolutionspamflett kan det därför vara skäl att se närmare på några centrala samhällsideal i denna debatt.

Den tyska socialdemokratins Zukunftsstaat

I *Staten och revolutionen* riktade Lenin en bredsida mot alla de tyska och ryska socialdemokrater som enligt hans mening snedvridit och förfalskat marxismen. Det var mindre än femtio år sedan Marx förklarade varför den parasitära kapitalistiska staten måste avskaffas, klagade han, och ändå måste man nästan ta till arkeologiska utgrävningar för att bringa den oförvrängda marxismen till massornas kännedom! Kautsky, Bernstein, Plechanov och deras gelikar hade inte bara missförstått de vetenskapliga teorierna, de hade också avfärdat en hel del av vad de trots allt begripit som förvillelser eller "hegelianska svagheter". Härigenom hade de fört den revolutionära rörelsen på villospår.

Klagomålen var inte oberättigade. Går man igenom den litteratur Lenin syftade på står det snart klart att den första generationen av marxister i spetsen för den tyska arbetarrörelsen hade en rätt diffus föreställning om Marx politiska tankar. "Revolutionen" och "proletariatets diktatur" återkom ofta i deras förkunelse, men ingetdera uttrycket hade någon väldefinierad innebörd. Beskrivningarna av den förestående samhällsomvälvningen var vaga, och det fanns ingen entydig uppfattning om hur det framtida samhället skulle se ut. Till saken hör naturligtvis att Marx tidigare skrifter ännu var okända. När Lenin stiftade sin första bekantskap med marxismen var inte bara *Den tyska ideologin* utan också *De ekonomisk-filosofiska manuskripten*, *Kritiken av Hegels rättsfilosofi* och *Kritiken av Gotha-programmet* förvisade till "mössens gnagande kritik". Utan de komponenter som doldes i dessa skrifter var många sidor av Marx politiska idévärld utomordentligt svåra att få grepp om.

Men inte heller fästes det så stort avseende vid de källor som var kända. En vanlig uppfattning i den tidiga tyska socialdemokratin var t ex att partiet borde sträva efter att upprätta en "folkstat", dvs en demokrati av tämligen liberalt snitt. Detta mål förhånade Friedrich Engels 1875 i ett skarpt brev till August Bebel,

som svarade att han var helt ense med Engels kritik. Likafullt fortsatte Bebel och flertalet andra socialdemokratiska ledare att propagera för folkstaten, och det var först på 1890-talet som uttrycket försvann. Nu talade man oftare om proletariats diktatur, men vad som åsyftades förblev rätt oklart. Veteranen Wilhelm Liebknecht förklarade att arbetarklassens herravälde över bourgeoisin skulle gestalta sig ungefär som bourgeoisins herravälde över arbetarklassen 1878–1890, dvs den tid då det socialdemokratiska partiet var förbjudet att verka öppet men likväl var företrätt i riksdagen. När Karl Kautsky 1899 försvarade partilinjen mot Bernsteins kätteri kunde han ännu hävda att revolutionen skulle bli fredlig, inte våldsam, och att proletariats diktatur var en möjlighet snarare än en nödvändighet efter kapitalismens sammanbrott. Några år senare skrev han en essä vid namn *Am Tage nach der Revolution* där han trots titelns antydning om en snabb omvälvning beskrev revolutionen som en över flera decennier utsträckt process. Sådana ståndpunkter var knappast uttryck för någon medveten "revisionism" utan snarare för en grundläggande osäkerhet om övergången till det nya samhället. Inte ens Kautsky, marxismens överstepräst under decennierna kring sekelskiftet och Lenins lärofader ända fram till världskriget, hade något bestämt marxistiskt svar på hur utvecklingen mot det slutliga målet skulle gestalta sig.

De tyska socialdemokraternas motvilja mot exakta framtidsprognoser var i hög grad besläktad med den som också Marx och Engels lagt i dagen. Runt partiet roterade en besvärande samling galenpannor som torgförde de mest bisarra porträtt av socialismen. För ansvarskännande politiker var det därför angeläget att distansera sig från utopismen och inta en mer sansad hållning. Partiet sökte grunda sin politik på konkreta analyser och undvek i möjligaste mån att äventyra sitt anseende genom lösliga profetior. Samtidigt var det nödvändigt att klargöra det socialistiska alternativet för massorna och kontrastera det mot det kapitalistiska systemet. Det gällde följaktligen att kryssa mellan kraven på nykterhet och dramatisering. Flertalet höll sig på den säkra sidan och avstod från att måla upp vad Bernstein lite föraktfullt

kallade *Zukunftsbilder*.

Det främsta undantaget var August Bebel. 1883 skrev han en stor bok som i första rummet riktade sig till kvinnorna och för dem beskrev det nya systemets alla fördelar. *Die Frau und der Sozialismus* blev en succé som gick ut i mer än 50 upplagor, flitigt användes i partiarbetet och spreds till många länder. Bebel utgick i viss mån från Engels populära skrifter men lånade också stoff från utopsocialisterna och den kooperativa traditionen. Jämlikhetspatos, entusiasm över den industriella tidsålderns möjligheter och en stark tillit till mänsklighetens inneboende godhet präglade hans vision av socialismen.

Andra bidrag till SPD:s framtidstänkande var mer ofrivilliga. En försåtlig genre som vann spridning under 1800-talets sista decennier och som tvingade socialdemokraterna till dementier och förtydliganden var den antisocialistiska satiren. Det främsta exemplet var den frisinnade politikern Eugen Richters maliciösa pamflett *Wohin führt der Socialismus?* (1891), som skildrade förfallet i ett socialistiskt Berlin, komplett med Liebknechtplatz och Bebelstrasse, och gick ut i över 200 000 exemplar. Denna pamflett utlöste en lång debatt i tyska riksdagen om socialdemokraternas slutmål. En konservativ riksdagsman frågade om det var ett samhälle à la Richter som partiet strävade efter att upprätta, och en annan definierade gycklande det socialistiska systemet som något lika ofritt som ett fängelse och lika osedligt som en kaninbur. Den ene efter den andre av de socialdemokratiska ledarna provocerades att ta till orda för att förklara socialismens verkliga innebörd och utlägga sin egen syn på det framtida samhället. Liknande diskussioner blossade upp i flera andra europeiska parlament. När partieliten hänföll till framtidsspekulationer var det oftare av sådana defensiva bevekelsegrunder än av någon obändig drift att fantisera.

Defensiven drevs längs två linjer. Det första kontraargumentet mot de polemiska kraven på ett klarläggande av det slutliga målet var av kunskapsteoretisk natur. Med en mun genmålde de marxistiska ledarna att det var orimligt att begära lättfattliga svar på alla frågor om socialismen. Kapitalismens förestående sam-

manbrott var vetenskapligt bevisat, men man kunde inte veta så mycket om detaljerna i det socialistiska systemet, eller hur snabbt det skulle kunna uppnås. När sådana tillrättavisningar inte hade någon effekt gick socialdemokraterna likväl in på en konkret diskussion om framtiden, gendrev de antiutopiska vanföreställningarna och framlade sina egna uppfattningar om det nya samhället. Flera tal i den stora riksdagsdebatten om socialismen började med deklARATIONER om hur omöjligt det var att förutse framtiden men mynnade ändå ut i rätt detaljerade spådomar.

Den kunskapsteoretiska invändningen uppträdde i olika skepnader, av vilka den mest konventionella var banaliteten att man aldrig kunde veta vad framtiden skulle bära i sitt sköte. Detta resonemang fördes med stor energi av Kautsky, som hävdade att det var löjligt att be socialdemokraterna om en bild av deras framtida samhälle. Våra motståndare, skrev han, ser det socialistiska samhället som något slags kapitalistiskt företag och begär att vi skall redogöra för dess lönsamhet, solvens, stabilitet osv. Men detta var helt omöjligt. Det var nyttigt att enskilda tänkte på socialismen, men dessa fantasier hade ingen omedelbar inverkan på partiets program. Partiet kunde inte ta på sig något ansvar för allt egendomligt som dess medlemmar hittade på. Liebknecht och Bernstein uttryckte sig lika bestämt när de tog avstånd från utopiska fantasier, och Bebel, vars bok om socialismen hade stått modell för Richters travesti, protesterade på samma sätt: "Vi vet inte vilket slags organisation som kommer att uppstå, men vi är säkra på att de kommer att veta det som får i uppgift att ta hand om den." Engels motstånd mot utopisk och vetenskaplig socialism frambesvors ibland för att förklara varför marxisterna inte ville dra upp några exakta ritningar. "Dagens socialdemokrati är stolt över att ha växt ifrån utopismen", skrev Bernstein 1896, före sitt ryktbara avfall.

I sin kommentar till Erfurt-programmet baserade Kautsky detta argument på en något diskutabel tolkning av den historiska materialismen. Att fundera över framtiden var fruktlöst, hävdade han, ty idéerna skapade inte framtiden. Socialismen var inte något som uppstod i några få *besonders schlaue Köpfe*. Ty tanken

spirade alltid ur den ekonomiska grunden, inte tvärtom. Våra föreställningar kunde därför aldrig påverka historiens förlopp utan var resultaten av ett givet samhälle. Kapitalismen gav ingen fast grund för bestämda kunskaper om socialismen, och det var därför nödvändigt att vänta tills tiden var mogen. Den uppfinningsrike Bebel använde en mera oblyg teknik för att avvärja den frågvisse fienden och påstod att socialdemokraterna inte hade någon anledning att avslöja sina planer så länge de var i minoritet. Vid ett annat tillfälle valde han i stället att gå till motanfall: hur tänkte sig de borgerliga politikerna egentligen uppståndelsen efter döden och det eviga livet?

Den andra försvarslinjen gick ut på att förklara lite närmare hur det framtida systemet var tänkt att fungera. Själva stommen var naturligtvis ingen hemlighet. Att begreppet socialism stod för social jämlikhet, rationell planering, kooperativ produktion, självstyrelse och fördelning av produktionsresultatet efter behov var allmänt bekant, och ingen hyste några tvivel om rörelsens huvudsakliga mål. Men bilden fördunklades avsevärt när det kom till detaljerna. De socialistiska agitatorerna tryckte hårt på de vinster som kunde uppnås genom bättre samordning i ekonomin, men de hade sällan några konkreta idéer om hur samordningen skulle gå till. De organisations-skisser som infördes i de officiella programmen, t ex i Erfurt-programmet 1891, pekade snarast mot en konstitution som bevarade ett representativt system men också inneslöt ett moment av direkt demokrati. "Lagstiftning genom folket" var ett slagord som tilltalade många socialdemokrater, men det var inte okontroversiellt. Kautsky var snar att kritisera alla politiska projekt som doftade anarkism. Nationens enhet måste ovillkorligen bevaras om en planerad ekonomi skulle kunna fungera.

I denna uppfattning fanns ännu spåren av en hegeliansk samhällsfilosofi, som helt oberoende av Marx satte sin prägel på den tidiga tyska socialdemokratin. Enligt Lassalle var den kollektiva gemenskapen moraliskt överlägsen den enskilde individen. I sin egenskap av "den högsta föreningen" var staten en djupt moralisk institution, och därtill på sätt och vis identisk med socialis-

men eftersom dess mål var desamma, nämligen samarbete, själv-uppoffring och ömsesidig hjälp. Arbetarna behövde inte hysa misstro mot staten, menade Lassalle, ty vad var staten om inte de arbetande klassernas stora association? Det var sådana tankar, ibland med nationalistiska undertoner, som banade väg för förståelsen mellan Lassalle och Bismarck, och de lade också grunden för en utbredd tro på den socialistiska framtidsstaten som en bred folklig gemenskap. Långt in på 1870-talet hade de tyska socialisterna knappast något annat författningsideal än den "demokratiska republik" som liberalerna talat om före 1848 eller den "sociala republik" som utgjorde de franska radikalernas alternativ till Napoleon III:s kejsardöme.

Det dröjde länge innan Marx radikalt avvikande idéer om att staten var ett instrument för den härskande klassen, som ovillkorligen måste brytas i stycken, kunde göra sig gällande mot denna förhoppning om den demokratiserade "folkstaten". Det är betecknande att en antisocialist som Richter inte noterade någon socialistisk avsikt att avskaffa staten. Hans pamflett från 1891 beskrev det eländiga livet under en socialistisk förvaltning, alltså ett samhälle som ingalunda brutits i stycken utan bara inordnats under en ny regering. Men ungefär vid denna tid började det gå upp för socialismens motståndare att det också fanns djärvare planer inom socialdemokratien. I parlamentsdebatten 1893 gjorde flera borgerliga talare ett nummer av att Bebel först gett sitt stöd åt tanken på en "folkstat" och därefter accepterat Marx och Engels uppfattning om att staten skulle försvinna. De socialdemokratiska riksdagsmännen replikerade att de aldrig accepterat några fantastiska framtidsvisioner. "Vårt parti har aldrig ställt sig bakom utopin om en framtida stat", förklarade en av dem. Inte heller spelade det någon roll om man kallade det nya systemet samhälle eller stat; det var en lek med ord. Det viktiga, förklarade en annan socialdemokratisk riksdagsman, var att en ny social organisation skulle växa fram ur den nuvarande staten. Genom organisk utveckling skulle folket nå en högre enhet; samhället skulle alltmer styras genom olika producentkooperativ. Bebel underströk kontinuiteten mellan dagens ekonomi och fram-

tidens politiska system: ”Vart man än ser i vårt borgerliga samhälle finner man de första tecknen på en organisation som bara behöver utvidgas och förstoras för att bli fullkomlig och som bara kan leda till ett socialistiskt samhälle, eftersom endast ett sådant samhälle har de nödvändiga krafterna till sitt förfogande.”

För många socialdemokrater var det den industriella omvandlingen som gav de mest suggestiva modellerna för spekulationer om framtiden. Inte sällan föreställde man sig socialismen som ett gigantiskt industrikonglomerat: ”en universell, välsignelsebringande kartell som slukade alla skadliga karteller” (J. Stern). Kapitalismen som bar skulden för arbetarklassens misär hälsades också som dess stränga fostrare. Kautsky hävdade att den hade förberett proletariatets befrielse genom att vänja arbetarna vid smidigt samarbete. Dess historiska uppgift hade varit att disciplinera och organisera det nya samhällets grundläggare. Proletärerna gick in i den kapitalistiska fabriken som individer men kom ut som medvetna kollektivister. Men det kapitalistiska företaget var inte bara en uppfostringsanstalt utan också ett slags mikromodell av socialismen. Ju längre utvecklingen fortskred, dess mer skulle de sociala problemen reduceras till rent ekonomiska problem. Produktionsledning framstod för Kautsky som framtidens centrala politiska uppgift.

Om hur denna uppgift skulle lösas gavs emellertid åtskilliga bud. Redan hos Kautsky själv finner vi en rad olika skisser av det socialistiska samhällets struktur. I två artiklar från 1881 och 1882 var hans framtidsvy starkt antianarkistisk. Liksom varje klass eller ras (*sic*) som just kommit till makten skulle proletariatet utöva en fast kontroll, förklarade Kautsky. Organisation och disciplin var nödvändiga också när klasskampen upphört; det fria samhället måste förbli en ”federation av nationer”, inte av grupper eller kommuner. I sin kommentar till Erfurt-programmet (1891) förklarade Kautsky att det nya systemet skulle uppkomma ur den försvinnande staten. Målet var nämligen ”att omforma staten till en stor och i grunden självförsörjande ekonomisk korporation”. Men i essän *Am Tage nach der Revolution* (1902) hade perspektivet förskjutits. Den nya självstyrelsen skulle nu uppstå

ur hela det gamla sociala systemet, inte bara ur det politiska maskineriet. Socialismen skulle bli ett pluralistiskt samhälle, ett brokigt samspel av kommuner, fackföreningar, intellektuella grupper etc. Samhällsmakten behövde inte längre monopoliseras, menade Kautsky, ty kapitalismen hade skapat en organisatorisk talang hos massorna.

Denna mognad var en garanti för att ett jämlikt samhälle skulle kunna etableras och vidmakthållas utan att en ny "proletär aristokrati" höjde sig över folket. I *Der Ursprung des Christentums* (1908) gick Kautsky in på frågan om inte den socialistiska rörelsen, liksom de tidiga kristna, löpte risken att korrumpas genom byråkratisering och sedligt förfall. Farhågan avfärdades; trots vissa väsentliga likheter var det uppenbart att den ekonomiska utvecklingen fört den nutida arbetarrörelsen till en högre andlig nivå. Det stadsproletariat som utgjorde kärnan av de första kristna församlingarna hade föraktat arbetet och varit moraliskt förtappade, medan de moderna arbetarna var medvetna, energiska och intelligenta. De förra hade inte kunnat undgå att förslavas av förslagna äventyrare medan de senare kunde dra fördel av människoslåktets oerhörda framsteg och av sin egen historiska frigörelse.

Arbetarklassens växande mognad utgjorde en viktig förklaring till att den yttre makten och övervakningen skulle kunna försvagas i det nya samhället. Ju längre proletariatet är härskande klass, dess mindre härskande blir den, skrev Kautsky. Dess hegemoni var en motsägelse som drev mot sin egen upplösning. Makten var något som måste försvinna med klassförtrycket. "Ändå kan regeringsmaktens upplösning inte beslutas, den måste vara resultatet av ett långt och plågsamt arbete." Wilhelm Liebknecht förklarade liksom de tidiga tyska utopsocialisterna att statsmakten skulle förvandlas till en ren förvaltning, utan maktmedel mot folket. Maktens försvagning innebar dock inte på något vis att det nya samhället skulle sakna en fast stadga. De teoretiska skrifterna från denna tid hänvisade ofta till Engels essä *Om auktoriteten* (1873) liksom till Marx försvar för disciplinen. Lenin har någonstans skrivit att tyska revolutionärer inte skulle kunna

ockupera en järnvägsstation utan att först köpa perrongbiljetter. Något av den andan svävade också över den tyska socialdemokratins programtänkande under decennierna kring sekelskiftet. SPD:s ledare var negativa till *Herrschaft* och *Obrigkeit*, men ordningen i samhället låg dem förvisso varmt om hjärtat. Socialismen var för dem inte minst en väg ut ur kapitalismens kaos, en väg till trygghet snarare än till bohemisk frihet.

En skärmytsling i riksdagsdebatten om socialismen 1893 kan belysa denna inställning. När en konservativ riksdagsman påstod att Wilhelm Liebknecht hade uttalat sig mot "all auktoritet i himlen och på jorden" ryckte Bebel till den angripnes försvar med lugnande förklaringar. Vad Liebknecht syftat på var bara den pretentiösa och pösiga auktoritet som inte byggde på resultat, förtjänster och kunskaper. En "naturlig auktoritet" skulle finnas också under socialismen. Kautsky resonerade på samma sätt när han jämförde den falska respekten inför kyrkan och den berättigade respekten inför ett geni, vilken växte med nationernas intelligens medan kyrkans anseende däremot avtog.

Att regeringsmakten försvann betydde inte nödvändigtvis att det skulle saknas lagstiftning och lagar i det nya samhället. Kautsky talade om socialismens "lag och etik" men gick inte in på frågan om hur denna skulle stiftas, bildas eller kontrolleras. Bebel menade dock att kunskapen om vad som var rätt var alldeles tillräckligt för att garantera ett moraliskt leverne. När samhället nått självmedvetande, upptäckt "hemligheten i sitt eget väsen" och "lagen för sitt eget framåtskridande" skulle det också tillämpa detta vetande för sin egen vidareutveckling, och därmed skulle det bli överflödigt att bibehålla en särskild organisation för att tygla medborgarna och skipa rättvisa mellan tvistande parter.

I sådana teser genljöd många ekon från äldre framstegsteoretiker: upplysningsfilosoferna, Hegel, Marx. Men sekelskiftets tyska socialdemokrater var inte bara arvtagare av gamla visioner, de skapade också sina egna. Deras socialism hade ett drag av super-kapitalism över sig; stordriften och moderniseringen skulle öppna porten till en ny värld. I kartellen, trusten, storföretaget

fann de sin tids mest suggestiva modell för det nya samhället: en väloljad produktionsapparat, en trygghetens och välståndets arbetsgemenskap.

Stat och samhälle i rysk radikalism

Staten och revolutionen, som Lenin förberedde under sin sista vinter i Schweiz och sedan skrev i en enslig finsk koja några månader före oktoberrevolutionen, var ett av de sista inläggen i en nästan sekellång rysk debatt om alternativ till självhärskardömet. I generationer hade det tunna skikt av det ryska samhället som gick under namnet "intelligentian" grubblat över olika samhällskick, grälat om deras förutsättningar på rysk botten och gruffat om hur de nya idéerna bäst borde bringas till de makthavandes eller massornas kännedom. I denna debatt var bolsjevikerna sena företrädare för den sida som pläderade för en omvandling av imperiet efter västerländska förebilder. För dessa s k *zapadniki* (zapad = väst) stod det klart att Ryssland måste industrialiseras och genomgå ungefär samma sociala och politiska process som Västeuropa och Amerika. Den andra huvudriktningen, *slavofilerna*, pläderade för en mer självständig utveckling. Slaverna hade enligt deras mening särskilda förutsättningar att undgå de olyckor som drabbat de västeuropeiska folken. De behövde inte apa efter utlandet utan borde i stället lägga grunden för en nationell renässans. Båda dessa strömningar var starkt influerade av västeuropeiskt tänkande, men slavofilerna var mer benägna att klä de nya idéerna i inhemska dräkt. Nationalromantiken gav impulser till en ny entusiasm för fosterländsk historia, kultur och symbolik.

Slavofilismen, vars senare representanter i stor utsträckning var agrarsocialister, var av många skäl vederstygglig för Lenin, men den lämnade honom inte helt opåverkad. En tankefigur som förekom hos såväl västorienterade som slavofiler var den att det fanns en klyvning mellan två ryska riket – tsarens Ryssland och folkets, despotismens och frihetens eller statens och samhällets.

Beteckningarna växlade, men idén om en grundläggande dualism dök upp hos den ene författaren efter den andre. Kring den idén kretsade också många projekt för Rysslands utveckling och befrielse: projekt som syftade till att emancipera "samhället", till att etablera ny kontakt mellan tsaren och "landet" eller till att med ett hugg förintä den stat som höll folket i mörker.

I ryskt liksom i europeiskt tankeliv inleddes en nationell nyorientering i början av 1800-talet. Under det föregående århundradet hade nästan alla politiska projekt kalkerats på antika mönster. De amerikanska kolonisternas och de franska revolutionärernas nya "samhällskontrakt" var fyllda av återklanger från Aten, Sparta och Rom. Efter Napoleon – konsul och imperator – började emellertid den politiska klassicismen blekna och i stället vaknade intresset för den egna nationens förflutna. I Nordeuropa drömde samhällsförbättrarna nu om att återuppliva forngermanska och medeltida institutioner. Göticismen blev den svenska avläggaren av denna skola. Det goda samhället var inte längre ett återuppståndet Hellas eller en ny romersk republik, utan i stället frukten av en nationell renässans. Det var inte hos klassiska författare man fann förebilder utan i den egna historiens krönikor, sagor och folktraditioner.

Det främsta ryska utslaget av denna tendens var ett spirande intresse för den slaviska bygemenskapen (*obsjtjina* eller *mir*). Redan Pestel, en av ledarna i dekabristupproret 1825, lade fram ett författningsförslag som byggde på en utveckling av bondesamhället. Senare projekt influerades ofta av europeisk utop-socialism. För många slavofiler framstod miren som inbegreppet av den ryska folksjälens, en gemenskap präglad av kristen kärlek, flit och naturlig sammanhållning. Detta broderskap hade enligt Alexander Herzen genom tiderna försvarat det ryska folket mot allsköns faror: mongolernas barbari, den jordägande klassens europeiska manér, tsarbyråkratins preusseri. Nu kunde det åter rädda Ryssland från en förkvävande industrialisering. Miren utgjorde ett bålverk mot den ryska bondens proletarisering.

Idéerna om bygemenskapen fick snart nog en kontraktsteoretisk överbyggnad. Man hävdade t ex att nationen i själva verket

var en stor kommun som de små byarna förenat sig till under perioder av starkt yttre tryck. Bondesamhället utgjorde följaktligen rikets bas. Det var "landet" som hade tillkallat tsaren, och dennes makt byggde därför ytterst på folkets samtycke. Slavofilerna tog i allmänhet inte ställning mot tsarväldet, men deras mer radikala efterföljare drev tanken vidare: kunde inte landet också kräva makten tillbaka? Staten och byråkratin var ett ont medan bondesamhället var nationens levande kraft. Tanken på en ny organisation av det ryska folket spred sig, och utöver miren figurerade även andra traditionella institutioner som modeller: artellen (ett hantverkarkooperativ), zemstvon (ung. landsting), sovjeten (det fornryska samhällets råd) m fl.

Att det framtida samhället måste uppstå genom en vitalisering av massorna och en renässans för folkandan var en föreställning som slavofilerna ofta förenade med en närmast manchesterliberal statssyn. Byråkraterna var samhällskroppens "tärande lemmar". "Regeringen kan och måste skydda, men endast samhället skapar", skrev Chomjakov, en ledande slavofil. Folket var fruktsamt men staten var steril; de styrande borde inte hämma nationens spontana skaparkrafter.

Bland de västorienterade var man skeptisk mot miren och menade att slavofilerna idealiserade såväl dess historia som dess samtida egenskaper och framtida möjligheter. Industrialiseringen kunde inte hållas tillbaka, men för att bli human borde den kombineras med en spridning av ansvar och en vidgning av det politiska deltagandet. Att "samhället" borde få större del i statens affärer blev en viktig tes i den liberala förkunnelsen. Var man tveksam inför de skilda fornryska modellerna för folkstyre stod många andra till buds. Statsvetare, jurister och historiker spred kunskaper om anglosaxisk demokrati och modernt tyskt samhällsskick, och åtskilliga projektmakare skisserade ryska tillämpningar. Att Ryssland gick mot ett större mått av självstyrelse blev något av ett axiom i den politiska debatten, både hos dem som såg självstyrelsen som ett alternativ eller korrektiv till självhärskardömet och i de mer konservativa kretsar som genom denna breddning ville ge tsarväldet en folklig förankring.

På den socialistiska kanten cirkulerade många olika skisser av den framtida ryska självstyrelsens struktur. Bondekommunen var en viktig komponent i populisternas och socialrevolutionärernas visioner, men regional autonomi, federalism och organ för kooperativ produktion var också vanliga inslag. Ibland förlängdes perspektivet mot ett slags anarko-syndikalistiskt slutmål. Lavrov, en populist som drog inspiration från bl a Comte, ansåg att regeringsmakten med tiden kunde avvecklas när den socialistiska samhällsordningen nått sin fulla mognad. Revolutionären Tkatsjev var av samma mening; när bondekommunerna moderniserats och omvandlats till kommunistiska samhällen blev statsmakten överflödig. Hos anarkister som Bakunin och Kropotkin var det en mer abstrakt formation, "kollektivet" eller "samhället", som skulle ta över makten. Karakteristiskt för deras uppfattning var att utveckling mot samverkan och solidaritet sågs som en naturlig huvudriktning i framstegsprocessen. Att den politiska makten trängdes ut var blott en lagbunden följd av människornas gemensamhetslängtan och växande kapacitet.

De ryska marxisterna förkastade såväl anarkisternas kompromisslösa auktoritetsfientlighet som populisternas drömmar om en rysk bondesocialism som motmedel till industrialisering, urbanisering och proletarisering, men de var långtifrån opåverkade av de bilder och begrepp som flöt runt i debatten om "ryska" alternativ till tsarväldet. Att "samhället" stod mot staten, att formerna för kollektiv samverkan befann sig i snabb utveckling, att folkets självstyrelse tids nog måste ersätta det byråkratiska regementet var också för dem naturliga utgångspunkter för alla spekulationer om framtiden. De verkliga stridsfrågorna var inte *om* utan *när* och *hur*. Det var sådana frågor Lenin i många sammanhang sökte besvara, medan de stora linjerna i utvecklingen på det hela taget togs för givna – såsom man nästan alltid tar för givet vad man är överens om med hela sin samtid.

Det fanns alltså, för att sammanfatta, ett slags demokratisk ödestro i det sekelskiftesryssland där bolsjevismen tog form. Bakom låg ett århundrade som givit 1700-talets blodlösa teorier om folksuveränitet must och kraft. Det ena seklets elitfilosofi hade

blivit det andras religion. Romantikens tankar om folket som bärare av nationens själ och sedliga styrka gav emotionell rymd och intensitet åt upplysningstidens rationella principer. I olika skepnader – liberalism, nationalism, populism, socialism, även konservatism – banade denna nya tro på folkets dolda förmögenheter och gränslösa möjligheter vägen för en allt fastare förvissning om att medborgarnas inflytande och deltagande måste vidgas. 1900-talet skulle bli folkets århundrade – den övertygelsen växte sig allt fastare under tsarväldets sista decennier. För spekulationer om detta nya samhälle fanns både inhemska och utländska modeller, men alla pekade mot "självstyrelsen". Lika litet som Marx fjärmade sig från sin samtids idéer om framtiden ställde sig Lenin vid sidan om dessa förrevolutionära visioner. I sina drömmar om det goda samhället levde han mitt i det intellektuella Ryssland som sträckte sig från Moskva till London, från S:t Petersburg till Zürich.

Lenins "utopiska" strategi

Lenins inställning till utopsocialistiska spekulationer var inte stort annorlunda än Marx och Engels, och i hans samlade skrifter – den senaste upplagan omfattar 55 band – finner man därför inte mycket av konkreta förutsägelser om framtiden. Men han levde närmare den omvälvning marxisterna drömde om och hade därmed större skäl att grubbla över dess sannolika förlopp och följder. I sin mest berömda skrift, *Staten och revolutionen*, gav han en beskrivning av det nya samhällets två faser – socialismen och kommunismen – som i senare tids marxism kommit att bli den självklara utgångspunkten för varje definition av det kommunistiska systemet.

Pamflettens huvuddrag är välkända. Lenin ville sopa bort den provisoriska regeringen och ersätta den med "folket konstituerat som stat", beväpnat, medvetet, vaksamt, obehindrat av formella regler, oemottagligt för byråkratiska instinkter, behårt beslutet

att slita sönder det gamla samhället och i stället lägga grunden för en ny socialistisk gemenskap. Den administrativa apparaten skulle krossas, poliser och militär hemförlovas och de representativa församlingarna förvandlas från pratkammare till arbetande organ som själva verkställde sina beslut. Därtill skulle hela proletariatet mobiliseras: unga och gamla, män och kvinnor, alla skulle ta del i det offentliga arbetet. De tjänstemän som ännu behövdes skulle vara valda och avsättliga, och deras löner skulle inte bli högre än de vanliga arbetarnas. Republikens enhet skulle vidmakthållas men centralismen kombineras med lokalt självstyre. Ekonomin skulle integreras, koordineras och ställas under sträng proletär bevakning. Kontroll och bokföring var enkla uppgifter som varje arbetare kunde åta sig. De företagsledande uppgifterna skulle alltmer förenklas, fördelningsproblemen bortfalla med ett växande välstånd och sociala konflikter gradvis försvinna. En arbetsplikt var nödvändig i början men kunde mildras allteftersom arbetet förvandlades från ett tvång till ett grundläggande mänskligt behov. Brottligheten skulle successivt minska och helt upphöra när klasskampen nådde sitt slut. Lagligt sanktionerade rättigheter behövdes endast så länge resurserna var knappa. Med tiden skulle samhällsvärderingarna internationaliseras och yttre socialt tvång skulle då bli obehövligt.

Författare som kommenterat denna planritning har ofta betonat hur utopisk, orealistisk och i grunden otypisk den var för sin upphovsman. Hur kunde denne mästare i revolutionär realpolitik ge sig hän åt ett sådant önsketänkande? ”Inget arbete”, skriver Adam B. Ulam, ”kunde vara mer orepresentativt för sin författares politiska filosofi och hans allmänna inställning än detta av Lenin.” Leonard Schapiro håller det för otroligt att de mer utopiska delarna av boken avspeglade Lenins verkliga övertygelser. Louis Fischer betraktar *Staten och revolutionen* som ”en intellektuell förvillelse, en fantasiprodukt av en så stenhård människa, lika oleninistisk som den mask han bar och det falska namn han använde på sitt gömställe då han skrev den”. Robert V. Daniels menar att denna pamflett blev själva källan till den vänstersmitta som Lenin senare skulle diagnosticera som en barnsjukdom.

Lewis S. Feuer bidrar med följande karakteristik: "Det är landet Utopia på samhällsvetenskapens språk, en blandning av passionerade, ohämmade drömmar om framtiden i förening med en hårdnackad tro på våldets nödvändighet i revolutionen."¹²

Reaktionerna är knappast överraskande. Lenin var en politiker som överallt omkring sig såg kretiner, intrigörer och förrädare, som hyllade disciplinen och som inte för ett ögonblick gav avkall på sin vaksamhet gentemot omgivningen. Hela denna personlighet svor mot den ljusa människobild som förmedlades i *Staten och revolutionen* med dess profetior om spontan aktivitet och friktionslös harmoni. Knappast underligt då att den idé om "kommunstaten" – dvs en stat organiserad efter Paris-kommunens mönster – som Lenin utvecklade några månader före revolutionen har uppfattats som en apokalyptisk ingivelse, ett tillfälligt och exceptionellt försök att spana in i en avlägsen framtid. Den officiella sovjetiska synen på bolsjevikernas förrevolutionära program har på sätt och vis gett stöd åt denna tolkning. Här tillbakavisas givetvis allt tal om brist på kontinuitet och konsekvens, men själva det faktum att Lenins föreskrifter har infogats i den moderna bilden av den fullt utvecklade kommunismen har gjort det naturligt att anta att det också var detta mål de hänförde sig till.

En noggrann läsning dementerar emellertid denna uppfattning. Den samhällsmodell som beskrevs i *Staten och revolutionen* var i mycket ringa utsträckning en bild av det kommunistiska framtidslandet, utan i stället ett revolutionärt handlingsprogram. Arbetarnas självstyrelse i kommunstaten var inte ett långsiktigt utan ett kortsiktigt mål: ett system som omedelbart skulle kunna ersätta den borgerliga statsapparaten den provisoriska regeringen tagit över. "Utopiskt" var naturligtvis detta program i den meningen att det inte höll för de påfrestningar som den bolsjevikiska regimen utsattes för efter revolutionen och följaktligen aldrig kunde omsättas i verklighet. Det förlopp Lenin tänkte sig byggde på förutsättningen att klasskampens final skulle bli en okomplicerad och mekanisk konfrontation, där fienden vederbörligen avväpnades och oskadliggjordes genom arbetarnas överlägsna

styrka. Hos proletariatet förutsatte den oförsonlighet, ståndaktighet och sammanhållning, hos bourgeoisin motspänstighet, fruktan och kapitulation. En annan premis var att arbetarnas klassmedvetande explosivt skulle vidgas genom deras deltagande i revolutionen. Utvecklingen gav snart besked om att dessa föreställningar knappast var realistiska: de problem som tornade upp sig runt den nya regimen antog mångfalt större proportioner än Lenin förutsett.

Att på den grunden fälla något ringaktande omdöme om hans sinne för realiteter vore dock meningslöst. Ett politiskt program är inte en försiktig prognos av vad ett parti kan väntas åstadkomma utan ett partsbudskap som vittnar om dess förhoppningar, ett partsbudskap som både är tillräckligt suggestivt för att skapa förväntningar och tillräckligt nyktert för att inte kväva dem. Det kan kanske sägas att Lenin pressade sin trovärdighet alltför långt när han 1917 presenterade en plan som var så bländande skuggfri att den föreföll naiv och väckte misstro till och med bland hans närmaste medarbetare. Men även om hans program närmade sig det osannolika var det kanske ändå något av det minst osannolika han kunde komma med i den givna situationen. Idén om kommunstaten passade beundransvärt väl in i den strategiska position som bolsjevikpartiet befann sig i sommaren 1917. Hur realistiskt projektet än tedde sig var det som skraddarsytt för de ståndpunkter Lenin sökte driva.

En snabb återblick på det politiska läget kan kanske belysa detta påstående. När Lenin återkom till Ryssland våren 1917, stridslysten och hågad att göra processen kort med den provisoriska regering som etablerats efter februarirevolutionen, mötte han motstånd på flera fronter.

För det första menade många av hans anhängare, i linje med vad partiet länge hävdade, att den proletära revolutionen inte kunde följa omedelbart på den borgerligt-demokratiska och att bolsjevikerna därför tills vidare borde stödja den provisoriska regeringen. För det andra var det inte särskilt lätt att få gehör för parollen "all makt till sovjeterna" så länge majoriteten i sovjeterna var icke-bolsjevikisk och regeringstrogen. Och för det tredje

var det inte så lätt att gripa "makten" eftersom det inte fanns mycket makt att gripa. Man talade vid denna tid om en "dubbelmakt" (*dvoevlastie*), en maktindelning mellan å ena sidan regeringen och å andra sidan sovjeterna, men Trotskij kom sanningen närmare när han karakteriserade systemet som en "dubbel vanmakt" (*dvoebezvlastie*). De två "maktcentra" som fanns hade en högst begränsad kontroll över det krigströtta imperiet och verkade ofta snarare vara öar av krampaktig beslutsamhet i ett människohav som knappast gick att påverka.

Mot detta tredubbla motstånd hade Lenin ingen lätt match. Argumenten *mot* en bolsjevikisk framstöt var bestickande och svåra att rå på. Vad hade hans parti egentligen att erbjuda ett land som stod på randen till hungersnöd? Det var någorlunda starkt organiserat, det hade stöd bland städernas arbetare, men mycket mer var det inte. Bolsjevikerna hade inga försänkningar hos bönderna, vars förråd var livsviktiga för stadsborna. De hade inget inflytande över statstjänstemännen eller officerarna, ingen praktisk erfarenhet att leda näringslivet, ingen beprövad kompetens att föra diplomatiska förhandlingar, ingen administrativ erfarenhet eller militär utbildning. De hade, kort sagt, mycket litet av vad ett hungrigt, krigsplågat och frysende folk begär av en regering. Dessa svagheter kunde heller inte ignoreras, eftersom de ständigt fördes på tal av partiets fiender. Bolsjevikpartiet var helt enkelt inte i något vidare gott utgångsläge för att, som Lenin påyrkade, samla massorna och gå till storms mot den provisoriska regeringen.

Mot denna bakgrund framstår teorin om kommunstaten som ett ovanligt välfunnet svar på alla de mothugg och begabbelser som drabbade bolsjevikerna. I stället för att tillbakavisa de anklagelser för oerfarenhet och inkompetens som slungades mot hans rörelse drev Lenin ståndpunkten att hela proletariatet skulle kunna regera, delvis på egen hand och delvis genom att tvinga det gamla systemets experter till underkastelse. Genom att erinra om Paris-kommunardernas erfarenheter – och peka på de misstag som borde undvikas – sökte han påvisa att ett revolutionärt arbetarstyre skulle kunna krossa den borgerliga politiska struktu-

ren och samtidigt sätta ny fart på ekonomin. Hans anvisningar handlade huvudsakligen om själva maktövertagandet, mindre om hur systemet skulle fungera sedan det väl satts i gång. Att modellen var kristallklart enkel och fullkomlig berodde inte alls på något intresse hos Lenin att beskriva ett väl fungerande framtids-samhälle. Hans ambitioner var tvärtom att förklara hur mycket som kunde göras omedelbart, inom några få veckor, utan någon föregående förändring av den rådande situationen. *Staten och revolutionen* var inte avsedd som någon filosofisk framtidsbetraktelse utan var en trumpetstöt som manade proletariatet till anfall. Lenins tankar kretsade hela tiden kring offensiven, inte kring slutmålet.

Som en följd av detta var det också maktövertagandets problem som ägnades störst utrymme i broschyren. Skissen av kommunstaten avbildade knappast egentligen ett i längden livsdugligt politiskt system utan snarare ett politiskt system för själva revolutionsfasen. De processer och funktioner Lenin behandlade hängde samman med uppgiften att "expropria expropriatorerna" och påskynda den sociala omvälvningen. De hade mindre att göra med återkommande politiska problem. Även i de kapitel som berörde det nya samhällets två stadier – socialismen och kommunismen – uppehöll han sig huvudsakligen vid maktövertagandet och dagsfrågorna. När han några gånger tog upp den högre fasen och statens bortvittrande till diskussion var det i första hand för att tillbakavisa två påståenden som vid denna tid ofta riktades mot honom: anklagelserna för anarkism och för "socialism på fläcken". Båda hade framförts av Plechanov men hade denna sommar nått så stor spridning att de hörde till standardrepertoaren av de argument som anfördes mot bolsjevismen.

(1) Beskyllningarna för *anarkism* betingades av Lenins motstånd mot den provisoriska regeringen, hans kritik av byråkratin och hans krav att all makt skulle överföras till sovjeterna. För många socialister framstod detta som en inbjudan till kaos, i en situation som redan var kaotisk nog. Bolsjevikerna avhånades som "de nya bakuninisterna", och pressen förkunnade att Lenin hade blivit en

profet för anarkismen. Tidningen *Birzjevyje vedomosti* skrev i en kommentar till en politisk debatt:

Lenin är vad som helst – anarkist, anarko-syndikalist, syndikalist men absolut inte socialdemokrat. Han har ingenting gemensamt med marxismen, och en av de följande talarna fällde den alldeles riktiga anmärkningen att Lenin är den närmaste kandidaten till den post som världsanarkismens apostel, som stått ledig sedan Bakunins död.¹³

För att försvara sig mot detta slags angrepp tvingades Lenin gå närmare in på skillnaderna mellan anarkism och marxism och förklara under vilka betingelser staten kunde vissna bort. När han behandlade denna fråga i *Staten och revolutionen* var hans skottavla inte anarkisterna utan de som försökte hävda att han hämtat mindre hos Marx än hos Bakunin och Blanqui. Genom att bevisa att statsmaskineriets krossande krävdes också i den marxistiska revolutionsteorin – men inte var detsamma som bortvittrandet, som skulle följa först på ett senare stadium – kastade han tillbaka anklagelsen på sina belackare: det var inte han själv utan tvärtom den provisoriska regeringens anhängare som hade övergivit marxismen.

(2) Den andra stora invändningen mot Lenins strategi rörde hans påstådda önskan att *omedelbart införa socialismen*. Inte ens i den traditionella bolsjevikiska teorin hade ju den andra revolutionen avsetts följa så snabbt efter den första som Lenin nu föreslog. Det argument han oupphörligt mötte efter sina *Aprilteser* – som manade sovjeterna att gripa makten – var att Ryssland ännu inte var moget för socialism. Att börja bygga upp en ny stat vid en tidpunkt när det knappt fanns mat för dagen och fienden fortfarande stod framför portarna föreföll oförsvarligt dåraktigt till och med för övertygade socialister, så mycket mera som det förutsatte ett krossande av den nationella enighet och sammanhållning som ännu fanns. Många påminde om att socialismen var en ekonomisk bildning som enbart kunde växa fram ur den *avancerade* kapitalismen. Varför då ge makten till sovjeterna redan nu? Varken subjektivt eller objektivt var det ryska proletaria-

tet berett för ett så ovanligt steg. Den påhittige upphovsmannen till en pamflett vid namn *Vart för Lenin oss?* (1917) angav till och med Lenins växande popularitet som det starkaste beviset på arbetarklassens bristande medvetenhet. En liten ränksmidande grupp kunde gripa makten, men för att hålla kvar den behövdes såväl kunskap och kompetens som folkets respekt och samtycke. En socialistisk stat måste komma i framtiden, ansåg författaren, men att nu tala om socialism var helt enkelt att blunda för livets realiteter.

Det kraftfulla försvaret för kommunstaten och den häftiga kontraargumentationen i sådana traktater som *Kan bolsjevikerna behålla statsmakten?* (1917) var Lenins främsta metod att bemöta sådana invändningar och påhopp. Men påståendena om hans hetsighet, blanquism, felbedömning av situationen, illusioner om proletariatet osv eggade honom också till en teoretisk debatt om de olika faserna där han ivrigt förnekade varje avsikt att vilja införa socialismen genast. Detta var enligt hans åsikt en löjlig anklagelse, eftersom blotta tanken på att förvandla samhället över en natt var absurd. Vad proletariatet kunde åstadkomma genom att vidta resoluta åtgärder mot förtryckarklassen var inte att omedelbart förverkliga socialismen utan att upprätta sin egen diktatur, som skulle bli ett vapen i den följande kampen. Revolutionen var bara början till ett utdraget framåtskridande mot det slutliga målet. Det var först och främst för att belysa detta resonemang som Lenin gav sig in på långa utläggningar om skillnaden mellan den första och andra fasen i kommunismen. I behandlingen av detta ämne gjorde han sig dock skyldig till åtskilliga tvetydiga och motsägande uttalanden. Han använde orden socialism och kommunism inkonsekvent, han förklarade inte hurvida det första stadiet skulle inledas omedelbart efter maktövertagandet och han gav heller inga klara besked om när bortvittrandet av staten skulle ta sin början. Framtiden omnämndes främst i negativ eller indirekt form: syftet var mindre att ge läsaren en uppfattning om hur det skulle bli än att förklara att allt minsann inte skulle komma på en gång. Bolsjevikerna trodde inte alls att socialismen kunde genomföras över en natt, men skulle man nå-

gonsin komma därhän måste proletariatet gripa makten och raserå byråkratin, och detta var inte en anarkistisk utan en marxistisk strategi – ungefär så lød Lenins budskap i knappast tänkbara sammandrag. Hur det framtida samhället skulle ta sig ut blev från denna utgångspunkt en bifråga som han endast hade anledning att diskutera i förbigående.

Den plan för hur samhället skulle organiseras som Lenin drev under våren, sommaren och hösten 1917 och som fick sitt klaraste uttryck i *Staten och revolutionen* var ”utopisk” i meningen orealistisk: den gick inte att genomföra när den väl sattes på prov. Men det var ingen ”utopi” i bemärkelsen framtidsvision. Den var visserligen kopplad till marxismens framtidsteori såtillvida att den i stora drag byggde på de föreställningar om det nya samhället som cirkulerade i socialistiska kretsar. Den blev också med tiden en framtidsteori i den sovjetiska ideologin när många element som inte gick att realisera omedelbart efter revolutionen så småningom gled in i den gängse bilden av det framtida kommunistiska systemet. Men när den lanserades var Lenins kommunstatplan inte en visionär samhällsmodell utan en revolutionär strategi. Arbetarnas självstyrelse och kontroll över produktionen, byråkratins avveckling, hela proletariatets deltagande i politik och administration – allt detta var inte ett program för framtiden utan för de närmaste månaderna.

Lenins bild av framtidssamhället före 1917

Om huvudtemat i Marx livsverk var kritiken av den kapitalistiska ekonomin handlade Lenins i samma grad om den revolutionära övergångens strategi. Kommentarer om det framtida samhället var hos båda dessa ideologer sällan annat än tillfälliga avvikelser från ämnet. I den unge Lenins författarskap fanns bara enstaka antydningar om det kommunistiska slutmålet, och dessa var knappast så precisa att de tillåter några säkra slutsatser om hur han tänkte sig den klasslösa harmonin. Åtskilliga polemiska inlägg och artiklar i författningsfrågor kompletterar visserligen

bilden, men det är inte alltid så lätt att veta i vilken utsträckning hans förslag endast gällde den korta borgerligt-demokratiska övergångsperioden eller verkligen speglade en övertygelse om hur det goda samhället borde vara beskaffat.

En borgerligt-demokratisk omvälvning var för bolsjevikerna det första steget på vägen mot socialismen. I Lenins olika skisser av detta etappmål inrymdes standardrepertoaren av medborgliga rättigheter och liberala institutioner: ett parlament utsett genom allmänna val, föreningsfrihet, församlingsfrihet, strejkrätt, pressfrihet, religionsfrihet etc. I ett utkast från 1902 beskrevs det system som borde upprättas som en "folkets autokrati", garanterat genom en konstitutionell republik med lagstiftande församling, avlönade parlamentsledamöter, lokala självstyrelseorgan, folkarmé i stället för yrkesarmé, skilsmässa mellan stat och kyrka och mellan kyrka och skola och den vanliga listan av medborgliga fri- och rättigheter. Ett viktigt krav var avskaffandet av censuren. I stort sett var det emellertid konventionella demokratiska krav som framfördes. Bolsjevikerna var på intet sätt aparta i sitt konstitutionella tänkande.

Till *duman*, det ryska parlament med begränsade befogenheter som inrättades 1906, intog Lenin en vacklande hållning, men främst på taktisk-strategiska grunder. Till tanken på direkt demokrati efter schweiziskt mönster ställde han sig kallsinnig. 1899 diskuterade han denna fråga med utgångspunkt från en aktuell debatt i den tyska socialdemokratin, i första hand mellan Rittinghausen och Kautsky. Enligt den senare var "direkt lagstiftning genom folket" tillrådlig endast om (1) det inte rådde någon skillnad mellan stad och landsbygd, (2) ett stabilt partisystem hade etablerats och (3) det inte fanns någon centraliserad stat. Metoden var därför inte tjänlig under rådande förhållanden i Österrike och Tyskland, men kunde kanske bli lämplig på något obestämt senare stadium. Lenin anslöt sig till Kautskys bedömning och noterade att dessa tre villkor inte heller var uppfyllda i Ryssland. För ögonblicket var direkt demokrati därför inget att eftersträva. Folkomröstningsinstitutet kunde tvärtom tjäna reaktionen, som det gjort under Napoleon III. I dagens samhälle, skrev Lenin, kan

”direkt lagstiftning genom folket” lätt korrumpas till ett verktyg för tsardömet.

Bolsjevikerna stödde kraven på regional och lokal självstyrelse, men drev aldrig dessa frågor med någon större energi. Deras smak för centralism genomsyrade inte endast partiarbetet utan också attityden till konstitutionella spörsmål. I nationalitetsfrågan höll sig Lenin till en mittkurs mellan de storryska ”chauvinisterna” och de olika nationalistiska och separatistiska grupper som hotade inte bara imperiets utan också den revolutionära rörelsens enhet. De senares starka förord för principen om självständighet och självbestämmande gjorde honom ganska obenägen för dessa slagord. I broschyren *Om nationernas självbestämmande* (1914) utnyttjade han dem med betydande förbehåll. För planerna på långtgående decentralisering hade han föga till övers. I politiken liksom i ekonomin såg han nämligen koncentrationen som en oundviklig och framstegsbefrämjande process. Att söka vända eller bromsa den var historiskt lönlöst och strategiskt oklokt.

Av precis samma skäl tog Lenin bestämt avstånd från de socialrevolutionära propåerna om en ”kommunal” väg till socialismen. I en essä kallad *Det arv vi avsäger oss* (1897) var en av hans främsta skottavlor populisternas romantisering av miren och av ”samhället”, dvs den bildade bourgeoisin. Den sentimentala tron på en naturlig socialism på landsbygden var i själva verket ett stort hinder för utvecklingen av en medveten revolutionär rörelse i städerna, och Lenin skrädde inte på orden när han avhånade de populistiska föreställningarna om mirens och artellens kvaliteter. Varken bondekommunen eller den borgerliga, municipala kommunen kunde tjäna som instrument för den socialistiska omvälvningen.

Miren var värdelös – på den punkten svävade inte Lenin på målet. Men han kunde ibland leka med tanken på en särskild politisk infrastruktur på landsbygden. En av hans planer syftade till att skapa särskilda domstolar för de skilda bondeklasserna och dessutom ”bondekommittéer” med uppgift att undanröja de sista spåren av livegenskapen. Ett annat av hans förslag gick ut

på att grunda "kamrathushåll" (tovarisjtjeskoe chozjajstvo), ett slags lantbrukskommuner som valde sina egna förtroendemän och organiserade sitt eget arbete. Fördelen med dessa kooperativ, som enligt Lenins mening borde finnas vid sidan av de självständiga bondehushåll som ännu inte var mogna för kollektivismen, var att de skulle förbereda de jordbrukande klasserna för revolutionen, men när omvälvningen väl kom skulle även kamrathushållen uppslukas i den centraliserade ekonomin. Några producentkooperativ under socialismen eller kommunismen förutsåg inte Lenin.

Redan begreppet "kommun" irriterade honom. I *Två taktiker* (1905) polemiserade han mot de grupper som ville använda "den revolutionära kommunen" som beteckning på den proletära regimen under övergångsskedet och förklarade att kommun var en utstött kliché från det förflutna, en term som spelat ut sin historiska roll och nu var "lika onyttig som en barnskallra".

Ju mer vi dyrkar t ex minnet av Paris-kommunen 1871, desto mindre får vi tillåta oss att tala om den lättvindigt, utan att analysera dess misstag och de speciella villkor som den betingades av. Att göra det vore att upprepa blanquisternas absurda exempel som Engels förhånade, dessa blanquister som i sitt Manifest 1874 hyllade varje handling av Kommunen. Vilket svar skall en mötesledare ge en arbetare som frågar honom om denna revolutionära kommun som nämns i resolutionen? Han kan bara säga honom att det är det namn under vilket en viss arbetarregering är känd i historien, en regering som inte kunde, och vid den tidpunkten inte hade kunnat, skilja mellan elementen i en demokratisk revolution och en socialistisk revolution, en regering som blandade ihop uppdraget att kämpa för en republik med det att kämpa för socialismen, en regering som var oförmögen att inleda en energisk militär offensiv mot Versailles, som gjorde misstaget att inte inta Banque de France osv. Kort sagt, vare sig ni hänvisar till Paris-kommunen i ert svar eller till någon annan kommun, blir ert svar: det var en regering sådan som vår inte bör bli.¹⁴

Detta var Lenins hårdaste dom över Paris-kommunen, men den var inte otypisk för hans förkrigsvärdering. I likhet med de flesta andra europeiska socialister såg han Kommunen som ett hedervärt pionjärverk men också som ett allvarligt fiasko som inte fick

upprepas. Inför ryska emigranter höll han flera föreläsningar grundade på Marx, Engels, Lissagarays och Weills arbeten om Kommunen, och i dessa betonade han att kommunardernas stora fel var deras vankelmod: oförmågan att slå till mot fienden, ta över bankerna och beröva den härskande klassen dess egendom. Men vid sidan av dessa klagomål över Paris-proletärernas vekhet och storsinhet hade Lenin inga invändningar mot deras politiska organisationsprinciper och lämnade följaktligen inget besked om hur "en regering sådan som vår" skulle se ut.

Det var först när krigsslutet närmade sig som den frågan började tilldra sig hans intresse. 1916 råkade Lenin i dispyt med Bucharin, en dispyt som först handlade om imperialismens natur men snart kretsade kring frågan om den proletära revolutionen borde krossa den borgerliga statsapparaten eller inte. För att finna argument för sin ståndpunkt kastade han sig in i ett noggrant studium av allt vad de ledande marxisterna skrivit om staten och revolutionen, och under denna läsning kom han av allt att döma fram till att Bucharin inte hade så fel; i varje fall upphörde polemiken och Lenin modifierade sin position högst väsentligt. Men den som förfalskat marxismen var, enligt vad han nu fann, ingen annan än Kautsky: "översteprästen" som betraktats som ortodoxins främsta språkrör. Under vintern 1916-1917 började Lenin i en anteckningsbok samla material för en pamflett om Kautskys förvrängning av den marxistiska statsteorin. Allteftersom tiden gick ändrade dock pamfletten karaktär. När Lenin tog sig hem till Ryssland hamnade anteckningsboken någon tid i Stockholm, rekvirerades sedan därifrån till Finland och kom till sist att ligga till grund för *Staten och revolutionen*, som skrevs under några veckor i augusti och september 1917.

Det var under sin materialsamling till denna stridsskrift om den socialdemokratiska synen på staten och revolutionen som Lenin slogs av den påfallande likheten mellan dessa båda fenomen. Om *staten* definierades som den ena klassens systematiska bruk av våld mot den andra, vad var *revolutionen* om inte precis detsamma? Att proletariatet behövde statsmakten för att göra revolution blev från denna utgångspunkt närmast en tautologi. Det var i sitt

sökande efter en konkret bild av denna process, av staten *som* revolution, som Lenin nu kom att se Kommunen i ett nytt ljus. De skeenden som hade föregått och lett fram till upproret 1871 var slående lika den situation som nu rådde. Ett krig gick mot sitt slut och proletärerna hade militär erfarenhet och vapen. Oron växte. Återigen tycktes revolutionen inte bara vara en välkommen möjlighet utan den naturliga finalen och det logiska slutet på kriget. Förblindad av skräck hade bourgeoisin gett vapen åt sin klassfiende och fick nu ta följderna av sin dårskap. När det internationella kriget övergick i ett nationellt klasskrig skulle proletariatet konstituera sig som stat och överta makten. Alla sina misstag till trots framstod kommunardstrategin som idealmönstret för en sådan fortsättning av kampen, och under de sista månaderna före sin återkomst repeterade Lenin i det ena konceptet efter det andra den ryska iscensättningen av detta drama:

Petrograd har en befolkning på två miljoner. Hälften är mellan 15 och 65 år. Vi tar den hälften – en miljon. Vi drar till och med av en fjärdedel som inte gör sin sociala plikt i det givna ögonblicket på grund av sjukdom eller andra giltiga förfall. Då får vi 750 000 människor som, om de arbetar i milisen kanske en dag på femton (och får betalt av sina arbetsgivare för denna dag), skulle bilda en armé på 50 000 personer.¹⁵

Sådana kalkyler, inspirerade såväl av de marxistiska skrifterna som av den *Zivildienst* som praktiserades i Centraleuropa under kriget, gjorde till sist Lenin till en övertygad anhängare av kommuntanken. Men den kommun eller kommunstat han förespråkade hade mycket litet gemensamt med de municipala samhällen eller producentkooperativ som andra schatteringar av den socialistiska rörelsen omhuldade. Ty vad hans plan gick ut på var varken decentralisering eller lokal autonomi utan i stället en järnhård maktutövning genom de proletära massorna. Kommunstaten skulle vara en diktatur nedifrån: ”den frivilliga sammansmältningen av kommunerna till en nation, den frivilliga föreningen av de proletära kommunerna i syfte att krossa den borgerliga överhöggheten och den borgerliga statsmaskinen”.

Marx politiska utopi antog fyra olika gestalter under hans livs-

tid. Lenins kommunstatsplan, som var en revolutionär strategi när den formulerades och stelnade till utopisk vision först sedan den inte kunnat realiseras, antog lika många skepnader under ett halvår. Skiftningarna var inte så betydelsefulla, men de kan ändå vara värda att notera:

(1) I anteckningsboken från Zürich utgjorde Paris-kommunen en abstrakt modell för den kommande revolutionära kampen. Här fanns ännu ingen anpassning av strategin till konkreta ryska förhållanden. (2) När sovjeterna konstituerats efter februarirevolutionen drog Lenin snart slutsatsen att det var genom dessa organ som proletärerna kunde gripa makten. Alldeles som Marx hade förklarat att Kommunen var "den äntligen upptäckta politiska form i vilken arbetarnas ekonomiska frigörelse kunde genomföras" såg Lenin sovjeterna som de bästa tillgängliga instrumenten för att mobilisera proletariatet, slå ner klassfienden och sätta det ekonomiska maskineriet i rörelse.

Haken i denna plan var bolsjevikernas svaghet. Eftersom de flesta sovjeter kontrollerades av grupper som var lojala mot den provisoriska regeringen inneslöt Lenins strategi två steg: först gällde det att erövra sovjeterna och sedan, med deras hjälp, regeringsmakten. Under åtminstone två perioder förtvivlade Lenin om denna plan, och vid dessa tillfällen föll han tillbaka på ett mer generellt förord för arbetarmakt, utan närmare angivelser om hur denna skulle förverkligas. (3) Första gången detta inträffade var i Schweiz, då han under några veckor hade bristfälliga informationer om februarirevolutionens förlopp. I sitt andra och tredje *Brev från fjärran* behandlade han sovjeterna med stor försiktighet och talade i mer bestämda ordalag endast om behovet av en proletär milis eller ett "arbetaruppbåd" (*rabotjee opoltjenie*). Denna osäkerhet skingrades inom kort och Lenin lanserade då slagordet "all makt åt sovjeterna!", som skulle följa bolsjevikerna ända fram till oktoberrevolutionen. Men striden mot "dubbelmakten" fördes inte med samma hetta under hela denna tid. (4) Efter de sk Julihändelserna, den blodiga sammandrabbningen på Nevskij Prospekt i Petrograd som ledde till repressiva åtgärder mot bolsjevikerna, upphörde Lenin i två månader att kräva

”all makt åt sovjeterna”, i tro att dessa oåterkalleligen gått förlorade till fienden.

Under denna fjärde period skrevs huvuddelen av *Staten och revolutionen*. Här nämndes sovjeterna betecknande nog endast i förbigående, och hela det principiella resonemanget om den proletära kommunstaten fördes på ett abstrakt plan. Detta kan naturligtvis ha berott på en ambition hos Lenin att höja sig till en mer generell och filosofisk nivå där hans argument kunde få relevans för revolutionärer också i andra länder. Men en förklaring som ligger närmare till hands är att abstraktionerna i första hand var ett utflöde av hans tillfälliga osäkerhet. I augusti 1917 hade han mindre bestämda uppfattningar om hur kommunstaten skulle gestalta sig än såväl i juni som i september.

Kommunstatens funktioner

De uppgifter som Lenin tillskrev den proletära stat som skulle upprättas var två: att kuva den härskande klassen och att åter sätta fart på ekonomin. Den första av dessa stod i god samklang med den klassiska marxistiska idén om staten som ett vapen i klasskampen, medan den andra var mindre väl förankrad i den äldre doktrinen. Planering var givetvis ett centralt element i Marx bild av det nya samhället, men den sammanhängde knappast med hans idé om staten. Även i Lenins statsteoretiska uttalanden figurerade klassförtrycket ofta som den politiska maktens enda syfte och raison d'être. Många definitioner löd ungefär som denna: ”Staten är en maskin för en klass undertryckande av en annan, en maskin med vilken en klass håller andra i lydnad.”¹⁶ När proletarietets diktatur fattades på detta sätt tillskrevs den en enda uppgift, att krossa det borgerliga motståndet och förstöra utsugningens sociala grundvalar. Sedan den uppgiften fullgjorts fanns inte längre någon anledning att vidmakthålla en maktapparat, och staten kunde följaktligen vittra bort.

Lenins statsuppfattning var emellertid avsevärt bredare än hans egna enfunktionella definitioner tydde på. Rekonstruktionen av

den ryska ekonomin intog en viktig plats i hans tänkande om kommunstaten, och han hävdade energiskt att proletariatet mycket bättre än den provisoriska regeringen skulle kunna avvärja den hotande hungersnöden. Detta var ett argument som han drev för att slå tillbaka de besvärande insinuationerna om bolsjevikernas politiska och administrativa inkompetens. I den viktiga pamfletten *Kan bolsjevikerna behålla statsmakten?* (1917) fogade han en ekonomisk funktion till den klassiska marxistiska statsdefinitionen:

Utöver den huvudsakligen repressiva apparaten – yrkesarmén, polisen och byråkratin – har den moderna staten en apparat som har utomordentligt nära förbindelser med bankerna och koncernerna, en apparat som utför en ofantlig mängd av redovisnings- och registreringsarbete, om jag så får uttrycka det. Denna apparat får inte och bör inte krossas. Den måste ryckas ur händerna på kapitalisterna: kapitalisterna och deras trådar måste skäras av, kapas, huggas loss från denna apparat, den måste underkastas de proletära sovjeternas makt, den måste utvidgas och göras mer omfattande och täcka hela nationen.

Och vidare:

De stora bankerna är den "statsapparat" som vi behöver för att åstadkomma socialism och som vi övertar färdigskräddad från kapitalismen. Vår uppgift här är huvudsakligen att kapa av vad som kapitalistiskt vanställer denna utmärkta apparat så att den blir än större, än mera demokratisk, än mer omfattande. – – – En enda statsbank, den största av de stora, med avdelningskontor i varje landsbygdsdistrikt, varje fabrik, kommer att utgöra så mycket som nio tiondelar av den socialistiska apparaten. Detta kommer att innebära en bokföring och redovisning av produktion och distribution av varor som täcker hela nationen, detta kommer att så att säga bilda något av ett skelett för det socialistiska samhället.¹⁷

Den dirigistiska krigsekonomin i länder som Tyskland hade vunnit Lenins beundran. Det program han uppställde för att lösa den ekonomiska krisen stod visserligen i samklang med gamla socialdemokratiska planeringsidéer, men i än högre grad var det

inspirerat av färska politiska erfarenheter. Den revolutionär som återvände från Zürich våren 1917 var en övertygad *zapadnik*, en man som på basen av senaste europeiska rönen ville modernisera det ryska samhället. Hans plan för att samtidigt övervinna den ekonomiska krisen och gripa den ekonomiska makten kom tydligast till uttryck i broschyren *Den överhängande katastrofen och hur den kan övervinnas* (1917). Här angavs fem programpunkter:

1. Sammanslagning av alla banker eller nationalisering av bankväsendet
2. Nationalisering av alla koncerner
3. Avskaffande av all ekonomisk sekretess
4. Införande av obligatoriska karteller för alla industriidkare, köpmän och andra arbetsgivare
5. Inordnande av hela befolkningen i konsumentkooperativ

Kontroll och koncentration var således de främsta botemedlen mot samhällets förflamning. Ekonomin sågs som en trasig maskin som det gällde att ta över, reparera och sätta i gång. Genom att slå samman alla enheter kunde man dels nå ett bättre resursutnyttjande, dels öva tryck på företagsledarna så att distributionen säkerställdes. Det viktigaste instrumentet var för Lenin bankerna; kontrollerade man bara dem hade man ett fast grepp över ekonomin.

Att den borgerliga staten skulle krossas var alltså en sanning med modifikation. De ekonomiska organen skulle inte slås sönder utan tvärtom tas över. Det socialistiska samhällets grundvalar var redan lagda:

Vi skall inte skapa arbetets organisatoriska form utan ta över den fix och färdig från kapitalismen – vi skall ta över bankerna, koncernerna, de bästa fabrikerna, experimentstationerna, akademierna osv. Allt vi kommer att behöva göra är att låna de bästa modeller som står oss till buds i de utvecklade länderna.¹⁸

Ju längre den sociala omvandlingen fortskred, dess mer skulle statens verksamhet koncentreras till just dessa ekonomiska funk-

tioner. I maj 1918 förklarade Lenin att de enda institutioner som skulle överleva statens bortvittrande var de ekonomiska råden. Erkännandet av en ekonomisk funktion i det politiska systemet ledde emellertid inte till någon rekonstruktion av den marxistiska statsteorin. Lenin fortsatte att definiera staten som ett instrument för förtryck eller rentav som "en knölpåk" i klasskampen. I föreläsningen *Om staten* (1919) genomförde han en strängt klassisk analys av det politiska maskineriets funktion, utan varje antydning om några ekonomiska uppgifter. De nya praktiska insikterna trängde aldrig upp till den teoretiska nivån.

En grundläggande föreställning hos Lenin var att de statliga uppgifterna, hur man än avgränsade dem, var mycket enkla att klara av. Så fort administrationen avkläddes sin mystik och sina ritualer skulle vem som helst snart kunna bli en duglig administratör. Arbetarna, som genom kapitalismen och militarismen tränats i disciplin, skulle snabbt kunna formera en milis som höll klassfienden i schack. De civila problemen skulle proletariatet genom sin numerära styrka och goda sammanhållning lösa avsevärt effektivare än den gamla ämbetsmannaklassen. Detsamma gällde ledningen av produktionen, som i hög grad förenklats av den moderna tekniken. Stora fabriker, tilltagande läskunnighet och snabba kommunikationer gjorde det allt lättare för arbetarna att ombestyrta nödvändiga bokförings- och kontrolluppgifter. Att dessa uppgifter blivit allt enklare berodde såväl på den teknologiska utvecklingen som på arbetarklassens växande mognad, men det var uppenbarligen det subjektiva elementet som Lenin tillskrev störst betydelse. Det var också detta som kunde utvecklas vidare. På vägen från kapitalismen till kommunismen var det i första hand människan som skulle förändras; de materiella förutsättningarna var redan för handen.

Kommunstatens proletära självstyrelse

Att hela folket skulle mobiliseras och sättas in i politiskt och administrativt arbete var ett av de mest slående dragen i Lenins kommunstatsprojekt. I den ena broschyren efter den andra in-

skärpte han att den gamla byråkratin inte på några villkor fick efterträdas av en ny elit som låtsades företräda folket, utan endast kunde ersättas av folket självt, av "det väpnade proletariatet konstituerat som stat". Ämbetsmännens och polisens uppgifter skulle övertas av en folkmilis, en enorm civilarmé av män och kvinnor som ägnade sin lediga tid åt offentliga insatser utan att försumma sina ordinarie arbeten. Förebilden för denna plan var inte bara Paris-kommunen och krigstidens olika civila kårer utan också ett projekt som var mycket populärt i europeisk politik före världskriget, nämligen idén om den folkliga värnpliktsarmén. I den socialistiska debatten hade denna tanke utvecklats av bl a Jean Jaurès i hans bok *L'Armée Nouvelle* (1915). För Lenin, som vid denna tid såg politiken som en fortsättning av kriget med andra medel, föll det sig naturligt att en folkarmé av detta snitt förde klasskampen till sitt slut. Hans appeller om mangrant deltagande i den revolutionära administrationen lät som ekon av den officiella propagandan: när han manade arbetarna att bemanna alla strategiska positioner var det i samma tonläge som regeringen vädjat om uppslutning till fosterlandets försvar. Den proletära staten var en ny armé som vände sig mot klassens verkliga fiende och som inte lade ner vapnen innan exploatörerna krossats. Bolsjevikerna talade ett språk som harmonierade både med den klassiska marxismens doktrin och med tidens stämningar.

Civilarmén skulle omsluta praktiskt taget hela befolkningen. I Lenins förrevolutionära skrifter användes olika termer för att beskriva dess rekryteringsbas – proletariatet, de arbetande massorna, medborgarna, samhället osv – men att det var den stora majoriteten som skulle engageras i det nya samhällets administration stod helt klart. En viktig grupp var kvinnorna. Ibland gjordes förbehåll för sjuka, gamla och unga, och Lenin utgick också från att en del ideologiskt vacklande till en början skulle vara svåra att aktivera. Men de som kunde mobiliseras "över en natt" utgjorde i vilket fall som helst en mycket stor andel av befolkningen.

Vilka var då det väpnade proletariatets uppgifter i kommunstatsmodellen? Av en noggrann läsning framgår att Lenin till-

skrev den enskilde arbetaren fem olika politiska roller.

(1) Först och främst var han en statsanställd *producent*, som drog sitt strå till stacken:

Allt som fordras är att de arbetar lika mycket, gör sin andel av arbetet och får lika mycket betalt. – – – Hela samhället kommer att ha blivit ett enda kontor och en enda fabrik, med full jämlikhet i arbete och löner.¹⁹

I denna egenskap skulle var och en fullgöra en arbetsplikt som Lenin ibland angav till sex timmar, ibland till åtta.

(2) För det andra skulle arbetaren fungera som *administratör*, dvs fylla de funktioner som tidigare ombesörjts av förmän och kontorspersonal i näringslivet samt poliser och lägre tjänstemän i stats- och kommunalförvaltningen. I samklang med marxismens ekonomiska teori ansågs de övervakande och administrativa sysslor som improduktiva men nödvändiga delar av det ekonomiska livet, och Lenin menade att de i möjligaste mån borde skötas på kvällstid, efter det ordinarie arbetets slut.

Den offentliga administrationen utanför fabriksgrindarna be-lystes endast med ett par exempel. Vid ett tillfälle skisserade Lenin hur en folkmassa skulle ingripa för att få slut på ett slagsmål eller hindra en kvinna från att bli överfallen. En annan gång gav han följande livfulla beskrivning av hur ett bostadsproblem kunde lösas:

Den proletära staten måste tvångsvis flytta en mycket fattig familj till en rik persons våning. Låt oss anta att vår arbetarpatrull består av femton man: två sjömän, två soldater, två klassmedvetna arbetare (av vilka, låt oss säga, en är medlem av partiet eller sympatisör), en intellektuell och åtta av det fattiga, arbetande folket, av vilka åtminstone fem måste vara kvinnor, tjänstekvinnor, grovarbeterskor eller liknande. Patrullen anländer till den rikes våning, granskar den och finner att den består av fem rum som bebos av två män och två kvinnor. "Ni måste tränga ihop er lite i två rum i vinter, medborgare, och ställa två rum i ordning för två familjer som nu bor i källarutrymmen. Tills vi med hjälp av ingenjörer (ni är ingenjör, inte sant?) har byggt goda bostäder för alla måste ni göra åt er en smula. Er telefon kan betjäna tio familjer. Detta kommer att spara in hundra arbetstimmar som går till spillo på uppköp och liknan-

de. Nu finns det alltså i er familj två icke arbetande personer som kan utföra lätt arbete, nämligen en medborgarinna på femtiofem år och en medborgare på fjorton år. De kommer att få tjänstgöra tre timmar om dagen och se till att tio familjer får sig tilldelade vederbörliga livsmedel och föra bok över detta. Studentmedborgaren i vår trupp skriver ut denna statsorder i två kopior, och så kanske ni vill vara vänlig att ge oss en underskrift på att ni kommer att utföra den till punkt och pricka.²⁰

Såväl patrullens sammansättning som den älskvärda lektionen i övergångstidens principer är i sina nätta detaljer belysande för Lenins förväntningar strax före revolutionen. Säkert var han helt beredd på en hård strid, men det var ändå mer lockande att se proletariats diktatur som en pedagogisk idyll, där arbetarna strövade runt och improviserade den sociala omvandlingen genom självständiga beslut och statsorder i två kopior.

(3) I sin tredje politiska roll var arbetaren en *väljare*. Den proletära staten skulle visserligen inte hemfalla åt någon rituell parlamentarism, men vissa heltidsarbetande funktionärer måste väljas. Hur dessa val skulle gå till förklarade Lenin aldrig i detalj, men tre punkter tryckte han på: funktionärerna måste väljas nedifrån, de måste vara ansvariga inför sina väljare och de måste vara avsättningsbara. Det proportionella systemet fann han mer rättvist än majoritetsvalsystemet.

Funktionärerna skulle antingen väljas ur olika klasser och yrken eller från territoriella valkretsar, och valmanskåren förväntades hålla ett öga på dem och ersätta dem "utan byråkratiska formaliteter" så snart de på något sätt bröt mot det förtroende som givits dem. Kravet på att valen skulle vara hemliga, som tidigare ingått i bolsjevikernas författningsprogram för den "borgerliga demokratin", var inte längre framträdande. Inte heller angav Lenin några konkreta urvalsprinciper, men han synes ha utgått från att uppdraget i första hand skulle anförtros åt de mest medvetna och kompetenta arbetarna.

(4) Denna "elitprincip" var emellertid inte giltig för obegränsad tid. Efter hand borde alla i tur och ordning bli heltidsengagerade förtroendemän. I denna fjärde roll som *vald funktionär* skulle arbetaren vara med om att fatta de viktigare besluten, men han

skulle inte få avlägsna sig från den operativa nivån. Liksom Marx ville Lenin komprimera den politiska processen därefter att de lagstiftande och verkställande funktionerna gled samman. Detta var ett steg mot att integrera det politisk-administrativa arbetet i det allmänna samhällslivet. Men än så länge var det nödvändigt att upprätthålla en skillnad: "De klassmedvetna arbetarna måste stå i spetsen, men för det administrativa arbetet kan de enrollera de arbetande och det förtryckta folkets stora massor."

(5) Slutligen skulle arbetaren fungera som en *väktare* över den detroniserade ekonomiska eliten. Det gamla systemets direktörer och experter var nödvändiga även i det nya samhället, och Lenin förutsatte att de kommersiella och tekniska specialisterna i de stora företagen och bankerna skulle anställas av arbetarklassen för att utföra sina gamla arbeten i den proletära regimens tjänst. Anställningen skulle bli av tvångskaraktär, och Lenin övervägde en rad olika åtgärder för att hålla experterna i schack, t ex särskilda, noga kontrollerade arbetsböcker och övervakning genom proletära vaktstyrkor inom företagen. En kategori som till skillnad från de tekniska och ekonomiska experterna skulle bli helt obehövlig var dock statsbyråkraterna.

På dessa fem roller byggde arbetarklassens hegemoni i Lenins kommunstatsmodell. I det system han ville upprätta var det i främsta rummet "massorna" som skulle styra, men utöver dem förekom också två andra skikt med bestämda politiska funktioner: dels de proletära funktionärerna eller sovjetledarna, som skulle fatta de viktiga besluten, dels de borgerliga experterna, som skulle leda verksamheten inom näringslivet. Den senare gruppen skulle dock hållas under noggrann bevakning; de skulle, som Lenin en gång uttryckte det, vara "kringrända som fransmännen vid Sedan". Deras uppdrag var också tidsbegränsat, och så snart proletariatet utbildat sina egna experter kunde de ersättas av nya krafter.

Makten i kommunstaten

När Lenin betecknade den proletära diktaturen som "demokratisk på ett nytt sätt" tänkte han inte bara på att hela arbetarklassen skulle komma till makten utan också på att själva maktutövningen skulle förändras. Det politiska förtrycket skulle minska i omfång av den enkla anledningen att antalet förtryckta minskade. Förr hade repressionen riktats mot en majoritet; nu var det endast en minoritet som skulle tryckas ner. Tvång skulle i det nya systemet som i det gamla endast förekomma *mellan* klasserna. *Inom* den härskande klassen realiserades den sociala kontrollen med mer subtila metoder. Med växande klassmedvetenhet skulle arbetarna lära sig att hålla samman, och såväl individuella som kollektiva konflikter skulle därigenom bli alltmer sällsynta.

Hur makt och inflytande skulle utövas i kommunstaten var ett problem som Lenin aldrig tog upp till systematisk diskussion, men här och var i hans skrifter finns antydningar om skilda typer av kontrollmekanismer. Hans diskussion av lagstiftningens roll var något motsägelsefull. Å ena sidan framhöll han som en av Paris-kommunens förtjänster att proletärerna inte hade följt några lagar utan litat till den råa styrkan. "Källan till makt är inte en lag, diskuterad och antagen av ett parlament, utan massornas lokala initiativ, och direkta beslag, på det sätt som är lämpligt."²¹ Arbetarklassen behövde ingen förskönande fasad för att dölja sina politiska mål; snärjde man in revolutionen i paragrafer skulle det bara hämma de spontana krafterna. Å andra sidan kunde statsledningen inte undvara generella normer. Vissa förordningar var nödvändiga för att få det centralistiska systemet att fungera och för att kontrollera produktionsinsatser och fördelning. Lenin hävdade också att vissa "borgerliga rättigheter" måste bevaras under omvandlingens första fas, i synnerhet rätten till arbetersättning. När varorna med tiden kunde fördelas efter behov bortföll behovet av sådana rättigheter.

Ledarskapet som instrument för mobilisering och social kontroll intog en relativt undanskymd ställning i skrifterna om kommunstaten. En skiljelinje drogs dock mellan de omedvetna och de

klassmedvetna arbetarna, och i *Staten och revolutionen* hänvisades till partiet som en "lärare, vägvisare och ledare" för hela det arbetande folket. Efter revolutionen formulerades kraven på fast ledning med förnyad styrka, och våren 1918 deklarerade Lenin att proletarietets diktatur måste realiseras genom "sovjetledare" och "individuella diktatorer". Liksom hos Marx och hos den tyska socialdemokratin förklarades kravet på fast ledning vara en följd av den moderna industrins struktur:

Det måste sägas att den mekaniserade stordriftsindustrin – som just är den materiella källan, den produktiva källan, grundvalen för hela socialismen – kräver absolut och sträng *viljeenhet*, som styr de förenade ansträngningarna hos hundratals, tusentals, tiotusentals människor. Den tekniska, ekonomiska och historiska nödvändigheten av detta är självklar, och alla som ägnat socialismen några tankar har alltid betraktat den som en av socialismens förutsättningar. Hur kan denna stränga viljeenhet säkras? Genom att tusen underkastar sig en enda mans vilja.²²

En viktig förutsättning för den proletära maktutövningen var arbetarnas växande klassmedvetande. Det var detta som gjorde de stora massorna mottagliga för centrala och lokala påbud och beredda till aktiv medverkan. Klassmedvetandet framgick ur insikten om att den enskildes intressen var oupplösligt länkade till klassens. Att arbetaren slöt upp i revolutionen var således ett utflöde av en individuell rationalitet; det välförstådda egenintresset drev proletärerna att sluta sina led. Med tiden skulle den nyttokalkyl som lade grunden för proletarietets sammanhållning dock övergå i oreflekterad rutin. Det nya samhällets medlemmar skulle vänja sig vid vissa allmänna beteendenormer och acceptera dem som självklara, "utan tvång, utan underkastelse, utan den särskilda tvångsapparat som kallas staten". Också demokratin skulle vissna bort genom att de demokratiska spelreglerna förvandlades till sedvänjor. Det beteende som under nuvarande förhållanden betingades av yttre regler, yttre påtryckningar skulle i det framtida samhället bli ett spontant beteende, tvångslöst, naturligt, fritt.

Kommunstaten och kommunismen

Den miljonmobilisering till folklig självstyrelse som Lenin propagerade för i *Staten och revolutionen* var inget avlägset mål utan ett direkt alternativ till den härskande regimen. Kommunstaten var inte identisk med det kommunistiska samhället utan ett första revolutionärt stadium. Det var inte i en fjärran framtid som byråkratin kunde reduceras till ett minimum, utan här och nu. Någon gång medgav Lenin visserligen att en arbetare eller en kock inte omedelbart kunde klara av arbetet i statsförvaltningen, men han argumenterade i motsatt riktning med avsevärt större energi. Med den träning och disciplin proletärerna hade fått under kapitalismen skulle de omedelbart kunna formera en ofantlig milis som så småningom kunde utvidgas till att omsluta hela folket. Man kunde genast skapa en statsapparat som omfattade 10–20 miljoner människor. Allt skulle naturligtvis inte fungera perfekt från första början, men det gav ingen anledning till tvekan. Massorna var redan nu mogna för en ny samhällsform; det var Lenins budskap. Och även när han någon gång medgav att de subjektiva förutsättningarna var svaga kunde detta vändas till ett argument för revolutionen:

Ju djupare det ekonomiska sammanbrottet och den kris kriget framkallat blir, desto mer överhängande blir behovet av den mest fulländade politiska formen som kommer att göra det lättare att läka de ohyggliga sår som kriget tillfogat mänskligheten. Ju mindre organisatorisk erfarenhet det ryska folket har, desto mer beslutsamt måste vi låta *folket självt* organisera utvecklingen, och inte bara de borgerliga politikerna och de upphöjda byråkraterna.²³

Det breda politiska deltagandet kunde uppstå genast, det krävde inga långdragna förberedelser. För att reorganisera samhället ville Lenin göra varje arbetare till organisatör.

Var då inte detta ett försök att omedelbart införa socialismen? Odisputabelt var att kommunstatsmodellen lånat många drag från den klassiska socialdemokratiska visionen av det goda samhället. Det var för att skjuta sådana invändningar i sank som

Lenin försökte dra en skiljelinje mellan det system han nu föreslog och det kommunistiska slutmålet. Men den blev knappast särskilt tydlig. De två avsnitt i *Staten och revolutionen* som enligt sina rubriker skulle beskriva de socialistiska och kommunistiska samhällsformerna blev högst oklara, och mitt i analysen av den högre fasen halkade författaren tillbaka till en diskussion av den ordning som skulle kunna införas "över en natt". "Politiskt kommer troligen skillnaden mellan kommunismens första, eller lägre, fas och den högre att med tiden bli enorm", skrev visserligen Lenin.²⁴ Men den skillnad han kunde ange var i själva verket rätt blygsam. Lejonparten av det visionära stoffet förbrukades redan i konstruktionen av kommunstaten.

Från denna utgångspunkt blev hans bild av "statens bortdöende" mer en gradförändring än en artförändring. Vad som redan var bra i det första skedet skulle bli bättre under kommunismen. Alla utan undantag skulle ta del i folkstyrelsen och rätta sig efter de gemensamma normerna. Byråkrati och förtryck skulle helt försvinna, och de sociala rutinerna skulle bli fast etablerade. Hela den sida av proletariatets diktatur som vette åt våld och repression skulle försvinna, medan planeringssystemet tvärtom skulle vidgas och förfinas. Men våldet var i grund och botten inte ett så markant inslag i kommunstaten, där den undertryckta minoriteten enligt Lenins kalkyler mycket snart skulle foga sig i sitt öde och underkasta sig den nya härskande klassen. Den stora omvälvningen låg i övergången från borgerlig demokrati till kommunstat, inte i den långsamma utvecklingsprocess som så småningom ledde fram till kommunismen.

Vad Lenin uppställde som omedelbart alternativ till Kerenskij-regimen var alltså ett kvasikommunistiskt system med många drag lånade från 1800-talets socialdemokratiska idéer om det framtida samhället men också med element från den ryska radikala traditionen och från den moderna kontinentala krigshushållningen. För att försvara sig mot alla dem som hävdade att han var för tidigt ute och att förutsättningarna för en så drastisk samhällsförändring saknades försökte han leda i bevis att kommunstaten inte alls var något färdigt kommunistiskt system, men

FRÅN MARX TILL LENIN

tuschstreckat blev i hans framställning rätt svagt markerat. Först efter revolutionen, när modellen i stora delar visat sig omöjlig att realisera, förvandlades kommunstaten verkligen till ett långsiktigsprogram. De ouppfyllda löftena och felslagna förutsägelseerna från sommaren 1917 fogades på så vis in i den marxist-leninistiska bilden av det framtida kommunistiska samhället.

4 Utopin efter revolutionen

I Lenins förrevolutionära teori tjänade exemplet Paris-kommunen ett mycket bestämt syfte. Det var det historiska beviset på att en arbetarrevolution var möjlig och att en arbetaradministration kunde fungera. Det var den empiriska grunden för ett påstående som flertalet socialister höll för helt osannolikt: att en regim bestående av hela folket – av analfabeter, utarmade proletärer, krigströtta soldater – skulle kunna sätta Ryssland på fötter igen, sluta fred och avvärja den hotande hungerkatastrofen. Paris-kommunen åkallades som stöd för kravet på en brytning med den provisoriska regeringen och ett omedelbart överförande av all makt till sovjeterna.

Det tog inte många veckor efter oktoberrevolutionen innan förhoppningarna om en sådan effektiv självstyrelse var krossade. När *Staten och revolutionen* publicerades i början av 1918 hade dess mest iögonenfallande profetior redan slagit fel. Det ekonomiska maskineriet hade tagits över, men de dekret som utfärdades från folkskommisarierna förmådde inte sätta fart på hjulen. Den sociala anarkin var lika påtaglig som under Kerenskij, och även om bolsjevikerna här och var kunde utöva en viss kontroll var de i stort sett lika maktlösa som den regering de avsatt. Att över en natt organisera hela arbetarklassen till en civilarmé av administratörer låg inte alls inom partiets förmåga. Maktkampen inom sovjeterna fortsatte, och om det ”lokala proletära initiativet” blomstrade här och var berodde det mindre på regimens demokratiska ambitioner än på dess bristande herravälde över situationen.

Under dessa omständigheter slog Lenin till reträtt från de pla-

ner han lanserat våren och sommaren 1917. Att mobilisera befolkningen erkändes fortfarande som en väsentlig och nödvändig uppgift, men att helt sätta sin lit till de medvetna massornas egen aktivitet framstod inte som möjligt. Därutöver krävdes ledning, auktoritet, disciplin – begrepp som varit centrala i bolsjevikernas äldre organisationsdoktrin men inte alls spelat samma roll i deras revolutionära budskap under 1917. De svårigheter som tornade upp sig drev Lenin tillbaka från de direktdemokratiska tankegångarna i *Staten och revolutionen* till de hårdare styrningsmetoder som han tidigare tillämpat i partiarbetet.

På det praktiska planet tog sig denna nyorientering uttryck i ansträngningar att etablera fastare central kontroll, avvisande av kraven på lokalt arbetarstyre i fabrikerna, avsteg från principen om att statstjänstemannen inte skulle betalas högre än den genomsnittlige arbetaren, övergång från kollegialt eller kollektivt beslutfattande till enrådighet m m. Men på det teoretiska planet var inte kursändringen lika skönjbar. I den enklare propagandan var kommunstaten inte enbart ett ideal utan det system som faktiskt införts genom oktoberrevolutionen. Affischer och broschyrer förklarade att arbetarklassen nu gripit makten och var i färd med att reorganisera samhället, att kapitalismen betvingats och att den nya statsmakten byggde på massornas självstyrelse. I sina seriösa bedömningar var bolsjevikerna emellertid väl medvetna om klyftan mellan verklighet och program. ”Sovjetapparaten är i teorin öppen för alla arbetande, men i praktiken är den, som vi alla vet, mycket långt från att vara öppen för alla”, heter det t ex i ett Lenin-uttalande 1919. Att byråkratin fortfarande existerade, att kadrenna inte klarade sina uppgifter, att ekonomin fortfarande var i olag – det var sådana triviala sanningar att de var uppenbara för var och en. Agitationen till trots var ingen okunnig om att många inslag i kommunstatsprogrammet inte kunnat realiserats.

Varför hade då planerna gått fel? En vanlig förklaring var att tiden inte var mogen, att viktiga förutsättningar saknades för ett fullständigt förverkligande av revolutionens idéer. En rad subjektiva och objektiva faktorer som Lenins vedersakare talat om när

de före revolutionen varnat för ett brådstörtat försök att införa socialismen togs nu upp även i bolsjevikernas analys av läget. Arbetarklassens bristande skolning, krigets följder, bourgeoisins sabotage m m anfördes således som skäl för att tillfälliga avvikelser från den utstakade kursen var nödvändiga. En följd av sådana resonemang blev att de omedelbara mål som Lenin hade fixerat i *Staten och revolutionen* och liknande skrifter halkade ner till en lägre position på dagordningen. Arbetarnas självstyre var inte längre det system som "över en natt" skulle ersätta den provisoriska regeringens borgerligt-byråkratiska regim utan ett system som skulle uppstå så småningom, så snart omständigheterna medgav. Den revolutionära strategin bytte skepnad; de delar av handlingsprogrammet som inte kunnat genomföras gled omärkligt in bland partiets mer långsiktiga mål.

Med denna förskjutning fick teorin om det självstyrande kommunistiska samhället en ny plats i den bolsjevikiska ideologin. Från att ha varit ett alternativ till den provisoriska regeringens herravälde blev den ett alternativ till det system som etablerats genom revolutionen: en bild av den tillvaro den mödosamma övergångsperioden skulle leda fram till. Denna bild kom under skilda tider att spela olika roller i den sovjetiska politiken. I ett första skede – med en grov avgränsning under sovjetmaktens två första decennier – utnyttjades den relativt livligt i partiets propaganda som ett medel att ge färden mål och mening. Men den togs också upp av kretsar som var oppositionella till regimen, och efter hand blev idén om kommunstaten främst ett instrument för samhällskritik. Detta ledde till att teserna om slutmålet alltmer tonades ner i den officiella förkunnelsen, och under större delen av Stalins epok fick "statens bortvittrande" inte diskuteras. Med Chrusjtjev följde emellertid ett slags renässans för det utopiska perspektivet, och övergången till kommunismen blev under den intensivaste avstaliniseringsperioden på nytt ett centralt tema.

Denna renässans blev dock inte långlivad. Efter Chrusjtjevs fall 1964 har det kommunistiska samhället återigen blivit ett alltmer avlägset mål i den sovjetiska ideologin, och dagens ledare talar mycket sällan om vad som hos Marx och Lenin hette "den

högre fasen". Det vore oriktigt att påstå att övergångsstadiet definitivt har permanentats, men det har i varje fall tänjts ut så långt att det nu – enligt sovjetisk doktrin – omspannar inte bara de snart 60 år som förflutit sedan revolutionen utan också åtskilliga decennier framåt i tiden. 1961 års partiprogram slog fast att det sovjetiska samhället på två decennier, alltså fram till 1981, "i huvudsak" skulle ha byggt kommunismen. Några senare preciseringar har inte givits, men det förefaller knappast som om de nuvarande sovjetiska ledarna höll fast vid denna tidsbestämning eller överhuvudtaget trodde på ett förverkligande av den fullständiga kommunismen under detta århundrade.

Kommunismen och byråkratin

Kamrater arbetare! Kom ihåg att det nu är *ni själva* som står vid statens roder. Ingen kommer att hjälpa er om inte ni själva förenar er och tar statens *alla angelägenheter* i era egna händer.²⁵

Lenins appell *Till befolkningen*, som skrevs strax efter maktövertagandet, blev ett av de sista uttrycken för den "rena" kommunstatsteorin med dess tanke att den byråkratiska statsapparaten skulle kunna ersättas av proletariats "civilarmé", mobiliserad för att konsolidera en ny samhällsordning och möta svältens och krigsnödens problem. Snart nog blev det uppenbart att detta recept inte var tillräckligt effektivt och att också den nya regimen behövde en professionell administration. Men byråkratin återkomst – eller det förhållandet att den aldrig brutits ner på det sätt som programmet förutsatte – innebar inte att idéerna från *Staten och revolutionen* övergavs. I den politiska debatt som fördes under 1920- och 1930-talen kom de tvärtom att spela en viktig roll, och spänningen mellan revolutionens ideal och dess faktiska konsekvenser blev en dynamisk kraft i den maktkamp som följde.

Varför hade det inte gått att omedelbart förverkliga kommunstaten? De förklaringar som gavs från officiellt håll innebar aldrig något avståndstagande från det revolutionära programmet utan

endast hänvisningar till faktorer som fördröjde dess genomförande. Det yttre hotet mot den unga republiken var givetvis en viktig faktor, men det fanns också inre orsaker. Vid den åttonde partikongressen 1919 talade Lenin om kapitalismens svaga utveckling, bristen på utbildning hos massorna och de gamla byråkraternas efterhängsenhet: "Vi sopade ut dem genom dörren men de kommer tillbaka genom fönstret." I en mer ambitiös analys två år senare diskuterade han den nya byråkratins sociala och ekonomiska grunder. Här pekade han på den ännu splittrade folkushållningen med alla dess små fattiga och obildade producenter, liksom på bristen på kommunikationer och kontakter mellan jordbruk och industri, vilket till stor del var en följd av inbördeskriget.

Liknande tolkningar förekom ofta i debatten. En ledare i det teoretiska partiorganet *Bolsjevik* 1926 angav att en god del av den nya sovjetbyråkratin helt enkelt hade blivit kvar efter kriget. En partiteoretiker vid namn Jakovlev hävdade att det var hungersnöden som hindrat folkligt deltagande. En annan, Grisjin-Nikolaev, drog en skiljelinje mellan två perioder: först hade byråkratiseringen varit en avsiktlig politik för att konsolidera revolutionen, men nu var den ett resultat av en förtroendeklyfta mellan folket och apparaten liksom av kvardröjande borgerliga vanor och borgerliga individer i administrationen. I sin klassiska *Kommunismens ABC* (1919) härledde Bucharin och Preobrazjenskij de byråkratiska tendenserna ur fyra källor: de outvecklade folkskiktens räddhåga och okunnighet, bristen på administrativ vana även hos de bästa kamraterna, konflikter med de "borgerliga specialisterna" och slutligen avtappningen av de mest kompetenta krafterna till armén.

För alla dessa författare utgjorde den nya byråkrati som vuxit fram i det sovjetiska samhället endast ett tillfälligt hinder på vägen mot kommunismen. Att man ännu var tvungen att hålla sig med särskild armé, polis och professionell förvaltningsapparat var ett avsteg från planerna, nödvändigt men knappast långvarigt. Eftersom avsteget var motiverat av vissa problem som drabbat den nya republiken under dess första tid – inbördeskri-

get, hungersnöden – eller av brister i befolkningens förutsättningar som successivt skulle repareras var det också självklart att de byråkratiska inslagen i systemet omedelbart kunde börja avvecklas. Trots att utvecklingen brutit sig andra vägar än dem bolsjevikerna föreställt sig fortsatte man alltså att betrakta kommunstatsprogrammet som realistiskt. Det hade kanske inte varit det när det lanserades, men nu var svårigheterna snart överständna. Avbyråkratiseringen kunde börja.

Från denna utgångspunkt manade Lenin oupphörligt arbetarna att engagera sig i administrationen. Bredare politiskt deltagande förblev hans recept mot ineffektivitet och förstelning. Vid ett tillfälle föreslog han rent av att det borde upprättas speciella arbetarorgan på såväl lokal som central nivå för att övervaka de byråkratiserade institutionerna. Att samhället helst borde styras av en omfattande proletär milis var ett ideal som han aldrig gav upp.

Även Lenins efterföljare stödde sig på kommunstatsprogrammet. Stalin, som gick ut med slagordet ”socialism i ett land”, hade särskild anledning att framställa revolutionens mål som näraliggande och uppnåeliga. I en föreläsning vid Sverdlovuniversitetet 1925 förklarade han att det var nödvändigt att bryta ner alla barriärer mellan folket och apparaten och dra in de breda lagren i statsadministrationen:

Vi måste sträva efter att vidga personalen i vår apparat tiofalt, jaga bort alla spår av byråkratism, förena apparaten med massorna och på det viset bereda väg för övergången från proletariats diktatur till det kommunistiska samhället.²⁶

Massorna måste mobiliseras; det temat gick igen i nästan varje utläggning om marschen mot kommunismen. I 1928 års valkampanj förklarade Kaganovitj åter att kommunstaten måste etableras, och när kollektiviseringen kommit i gång hyllade Stalin kolchozerna som en praktisk tillämpning av Lenins tankar i *Staten och revolutionen*. Men vid denna tid var hans entusiasm för det radikala självstyrelseprogrammet rätt dämpad, eftersom dess varmaste anhängare sedan länge varit hans fiender.

Ty det var verkligen ett tveeggat vapen som Lenin konstruerat. Å ena sidan kunde det utnyttjas för att sporra massorna till aktivitet. Den proletära självstyrelsen var ett eggande ideal, och regimens uttalade vilja att förverkliga detta program bidrog givetvis till dess legitimitet. Förvisningen om att det nya samhället befann sig inom räckhåll gav mening åt de uppoffringar som befolkningen måste göra. Men den skapade också förväntningar och tvang de styrande att förklara varför man inte omedelbart kunde övergå till den högre fasen. För de allra ivrigaste världsomdanarna och för alla dem som kom på kant med regimen blev Lenins utopiska strategi ett belägg för "den förrådade revolutionen". Kommunstatsmodellen blev på så vis också ett instrument för samhällskritik och opposition.

Den första fraktion som utnyttjade detta effektiva grepp – att angripa Lenin med hans egna ord – var de sk vänsterkommunisterna, som våren 1918 gick emot freden i Brest-Litovsk liksom eftergifterna till de "borgerliga specialisterna" och framväxten av en ny professionell förvaltning. I det första numret av deras tidskrift *Kommunist* (inte att förväxla med det senare partiorganet) publicerade Bucharin en mycket uppskattande recension av *Staten och revolutionen*, med utförliga citat av de stycken som behandlade statens bortdöende. Eftersom regimen just slagit till reträtt från försöket med arbetarsjälvstyre och i stället gått in för en betydande centralisering var udden kännbar. Lenin gick i svaromål och förklarade att Bucharin borde se mot framtiden i stället för mot det förflutna. Att krossa den borgerliga staten hade varit gårdagens bekymmer; nu gällde det att bygga upp kommunstaten. Under denna process var det nödvändigt att acceptera höga löner åt de borgerliga experterna "så länge proletariats makt inte vilar fast på folklig kontroll och redovisning". Lenin avfärdade Bucharins gliringar som småborgerliga och anklagade honom för att endast fästa sig vid de irrelevanta delarna av hans pamflett.

Vänsterflygeln framhärade emellertid, och vid den sjunde partikongressen i mars 1918 krävde Bucharin att en beskrivning av kommunismen skulle ingå i det nya partiprogrammet. I vår kamp

mot anarkisterna kan vi inte anfalla från höger, från den orimliga ståndpunkten att den socialistiska staten måste bevaras, hävdade han, och hänvisade maliciöst till Lenins "lysende" bok. På detta replikerade Lenin att fantasier om socialismen hade ingen plats i programmet: för ögonblicket är vi *för* staten, och att tala om att den skall försvinna skulle bara göra människor förvirrade. Det var ändå gott om tid innan denna fråga blev aktuell:

När kommer då vår stat att börja vittra bort? Vi hinner sammankalla mer än två kongresser innan vi kan säga: titta, vår stat vittrar bort. Till dess är det för tidigt. Att i förtid deklarerar att staten dör bort vore att rubba det historiska perspektivet.²⁷

Även om Bucharin snart övergav vänsterns barrikader fortsatte han att plädera för den proletära självstyrelsen. Vid den följande partikongressen var han den ende talare som tog upp frågan om statens bortdöende, men han krävde inte längre någon markering i programmet. Om socialismen sade han att den inte längre var en ledstjärna som blinkade från ett töcknigt fjärran utan nu var något som stod på dagordningen. I sina populära skrifter, särskilt *Kommunisternas (bolsjevikernas) program* (1918), *Kommunismens ABC* (1919, med Preobrazjenskij), *Övergångstidens ekonomi* (1920) och *Den historiska materialismens teori* (1920) lade han stor vikt vid det utopiska perspektivet och målade livfulla porträtt av en statslös, centraliserad ekonomi. Dessa böcker, som översattes till många språk och gick ut i stora upplagor, spelade en betydande roll i konkretiseringen av den bolsjevikiska doktrinen och gjorde Bucharin till något av en chefsideolog inom rörelsen. I sina föreställningar om det framtida samhället var han starkt influerad av den tyska socialdemokratins idéer men också av modern sociologi och jämviktsteori. I Bucharins tappning var kommunismen framför allt ett effektivt och integrerat ekonomiskt system, medan participations- och maktaspekter var mindre hårt betonade. Genom sina prononcerade åsikter om statens repressiva karaktär åtnjöt han länge ett visst anseende för "halvanarkism", men på det hela taget hade han inte mycket till övers för den tyska vänsterns traditionella statsfientlighet. Mellan sina

sejourer på vänster- och högerflyglarna var Bucharin ingen dålig apologet för apparaten. Det var mest när han av ena eller andra anledningen befann sig i opposition som han propagerade för Lenins kommunstat.

En andra dispyt om det framtida samhället blossade upp i samband med den sk arbetaroppositionens kritik av regeringens centraliseringstendenser. Mot slutet av den "krigskommunistiska" perioden utbröt en häftig strid om fackföreningarnas ställning. Mot den falang som ville militarisera arbetet och förstatta organisationerna drev framför allt en grupp fackliga ledare och oppositionella kommunister kravet att man i stället borde "församhälleliga" staten: decentralisera makten, överföra ansvar och initiativ till arbetarna och demokratisera partiapparaten. Bakom den kritik som riktades mot partiledningen låg i själva verket en mängd olika motsättningar i skilda frågor, och maktspridningskravet kom mest att tjäna som en gemensam nämnare för disparata missnöjesyttringar. Men det var lätt att underbygga denna ståndpunkt med citat inte bara från Marx och Engels utan också från Lenins *Aprilteser*, från *Staten och revolutionen* och från det nyantagna partiprogrammet. Därmed kunde arbetaroppositionen om inte beseгра sin motståndare – ty därtill saknades den politiska styrkan – så åtminstone irritera dem med deras egna argument.

Klagomål över byråkratisering, maktkoncentration och brist på folkligt inflytande började efter denna strid alltmer bli en återkommande refräng hos alla som kom på kant med regimen. Hänvisningar till det revolutionära programmet kom därmed att bli något av en signaturljud för de oppositionella kretsarna, vilket naturligt nog ledde till att de styrandes entusiasm för sådana tongångar minskade. Vid den nionde partikongressen våren 1920 hade Preobrazjenskij ännu kunnat säga:

Vi måste diskutera vilka metoder som leder inte bara till byråkratins försvagande utan också till det fullständiga bortvittrandet av staten, det organ som vi skall förpassa till historiens arkiv.²⁸

När "arbetaroppositionen" två år senare blivit kväst hörde man

inte längre sådana ekon av revolutionens demokratiska ouvertyger. Kritiken av byråkratin begränsades nu till ett fördömande av allmänt erkända missförhållanden, och ingen ifrågasatte längre det nödvändiga i att konsolidera proletariatets diktatur. Den radikala kommunistiska utopin som ännu florerade blev alltmer försiktig.

Lenin var dock en auktoritet som alltid kunde citeras, och de vänstergrupper som genom byråkratikritik sökte sak såväl med systemet som med de ledande stödde sig gärna på hans skrifter. "Tillbaka till Lenin!" löd t ex slutfanfaren i en artikel om byråkratiseringstendenserna i partiets teoretiska organ *Bolsjevik* 1927. Omedelbara krav på statens bortdöende förekom inte vid denna tid men väl varningar mot en otillbörlig "fetischering" av proletariatets diktatur.

Partivänstern höll kommunstatsidealet i friskt minne. "Vänsterdeviationister har en passion för framtidens former, högerdeviationister för det förflutnas", skrev en partiteoretiker i *Bolsjevik*.²⁹ Det var i stort sett en riktig beskrivning, men även inom högeroppositionen kunde man ibland falla tillbaka på Lenins utopiska program. Bucharin återvände till detta i några av sina sista självständiga inlägg i den politiska diskussionen. I sin föreläsning om Lenins politiska testamente 1929 påminde han om att Lenin lagt mycket stor vikt vid massornas aktiva deltagande och anmärkte därefter att "vår statsapparat är samma organisation som när tiden är mogen skall omfatta miljoner, omfatta absolut alla arbetande, och utgöra ett särskilt stadium på vägen mot kommunstaten, som vi tyvärr än så länge är mycket långt ifrån". I ett annat inlägg från samma tid klagade han över den starka koncentrationen av makt och befogenheter:

Vi har centraliserat allt alldeles för mycket. Vi måste fråga oss om vi inte borde ta några steg i riktning mot Lenins kommunstat.³⁰

Önskemålet att åtminstone ta några steg i riktning mot det kommunistiska målet var typiskt för dem som opponerade sig mot den hårdnande stalinismen. Att man så småningom skulle uppnå ett tillstånd utan förtryck och byråkrati var ostridigt bland bolsje-

vikerna, men de som ville sätta i väg mot detta mål genast var i första rummet de skikt som inte trivdes med den förda politiken. Ibland skymtade det utopiska samhället även i deras plädering för specifika organisationsreformer. Under kollektiviseringskampanjen uppstod således en rörelse som hävdade att den proletära diktaturens bortvittrande nu satt i gång. *Izvestija* och andra tidningar publicerade en rad artiklar om att de lokala förvaltningsorganen nu blivit obehövliga, och en författare förklarade att kolchozen var fröet till vad Engels kallat "en fri och jämlik producentassociation" och därmed en utmärkt grundval för statens bortdöende. "All makt åt kolchozerna!" blev slagordet för denna opinionsgrupp, som vann åtskilliga framgångar innan Stalin och hans medarbetare hann samla sig till en motstöt.

När de skilda oppositionsriktningarna väl besegrats talades det åtskilligt om deras "perfida försök" att undergräva proletariats diktatur genom att förvränga Lenins teori om kommunstaten och i förtid verka för en övergång till den fullständiga kommunismen. Denna kampanj gav säkert frågan om staten en mycket mer central plats i oppositionsideologin än den någonsin haft. Idén om den proletära självstyrelsen utan tvångsmakt och byråkrater hade varit en suggestiv kraft i den tidiga sovjetpolitiken, men det var inte många i det bolsjevikiska lägret som inte insåg att den för ögonblicket var omöjlig att realisera. Kommunstatsprogrammet förvandlades under utvecklingens lopp alltmer från näraliggande strategi till långsiktigt ideal, men när detta ideal utnyttjades för att betygsätta den politiska ordning som etablerats började regimen finna det mer skadebringande än nyttigt. När Stalin befast sin ställning blev Lenins bild av framtidslandet inte längre en legitim utgångspunkt för argumentation i den sovjetiska debatten.

Men i den nya emigrationen levde denna bild kvar. Bland de fördrivna utgjorde kommunstatsprogrammet ännu beviset för att revolutionen blivit förrådd, och i den exillitteratur som växte fram påtalades ofta bristen på verklig självstyrelse i Sovjetunionen. T o m Trotskij, som under sin tid som politiker och organisatör inte haft mycket till övers för idylliska framtidsvisioner, kunde nu klaga över de odemokratiska förhållandena i hemlan-

det. I en av sina sista böcker förklarade han, med en formulering som rymmer återklanger av 1800-talets och sekelskiftets ryska liberalism, att det stalinistiska systemet var "ett samhälle som inte kunde befria sig ur statens tvångströja". Från sin exil utslungade Trotskij nästan samma förbannelser över den ryska byråkratin som Lenin 20 år tidigare slungat från sin.

Stalins nya doktrin

När Lenin strax efter oktoberrevolutionen tvangs ändra sin strategi sprang praktiken ifrån teorin. Det fanns ingen tid för att finslipa den politiska doktrinen, utan bolsjevikerna fick nöja sig med att i common-sense-termer förklara varför den byråkratilösa arbetarsjälvstyrelsen för ögonblicket inte gick att realisera. Var och en kunde ju begripa att det först och främst gällde att konsolidera de revolutionära landvinningarna, stå emot reaktionen och den imperialistiska interventionen och få fart på ekonomin! Att de metoder man valde inte stämde överens med vad som ställts i utsikt före maktövertagandet var inte mycket att göra åt. Arbetarna gick uppenbarligen inte i land med att inordna sig i en folkomfattande milis och iakttå den "frivilliga centralismen", och då återstod inte mycket annat än att försöka vinna kontroll över situationen med hårdare bandage.

Den klyfta som på detta vis uppstod mellan program och politik hann Lenin aldrig överbrygga. I konkreta termer kunde han lätt förklara varför tiden inte var mogen för det ena eller andra inslaget i kommunstatsmodellen. Men till någon koncentrerad teoretisk revision av sitt förrevolutionära program samlade han sig aldrig. En mera skarpskuren doktrin om villkoren för det framtida samhällets förverkligande uppstod först under 30-talet. Grunden till denna lades dock redan i 20-talets livliga diskussion mellan det dominerande ledarskiktet och de pådrivande vänstergrupperna, som ständigt irriterade genom sina respektlösa citat ur de klassiska källorna.

Lenin gav många bidrag till denna polemik. Vänsterns "prat

om frihet och demokrati” avfärdade han som demagogiskt. När oppositionen talar om byråkrati, förkunnade han 1920, avslöjar den hur lättsinnigt den tar på en allvarlig fråga, som inte kan bekämpas bara med resolutioner: ”Kampen mot byråkratismen fordrar årtionden, och endast charlataner kan påstå att vi kan bli av med den genast.” Att i förtid aktualisera slutmålet var att vilja försvaga proletariats diktatur. Från denna utgångspunkt bekri-gade såväl Lenin som hans efterföljare häftigt den opposition som – enligt vad tidskriften *Bolsjevik* skrev 1926 – ”nästan alltid lade särskild tonvikt på nödvändigheten att bekämpa byråkratismen” och därför ständigt förklarade att övergångstidens slut var i sikte. Tre typer av argument var framträdande i pläderingen mot brådmogna vänsterexperiment:

(1) Enligt det *organisk-konstruktiva argumentet* var det nödvändigt att se den sociala omvandlingen som en relativt långvarig uppbyggnads- och växtprocess, som inte kunde påskyndas genom ”ohistoriska” åtgärder. Att bygga kommunismen krävde energi och tålmod. Innan staten kunde överföras till antikmuseet måste följaktligen de produktiva krafterna utvecklas, massornas medvetenhet stärkas och kvarlevande borgerliga vanor trängas tillbaka. Inga överilade, spastiska rörelser kunde accelerera denna process. Bucharin kallade den ”ett helt historiskt stadium” och talade om hur politik och ekonomi långsamt skulle glida in i varandra: ”genom att absorbera samhället i sig själv upplöses staten i det utan att lämna ett spår efter sig”. I dialektiska termer var det ett språng endast i evighetens perspektiv, medan det för dem som upplevde övergången var en långsam, omärklig förvandling. Det kommunistiska samhället, skrev den teoretiska tidskriften *Pod znamenem marksizma* (Under marxismens fana) 1924, dyker inte upp deus ex machina, som Athene ur Zeus huvud. Det kan heller aldrig uppstå som en snabb kemisk reaktion utan endast som en målmedveten utveckling mot en högre social syntes.

(2) Efter en kontrovers i sovjetisk filosofi, som mot slutet av 20-talet utmynnade i den ”dialektiska” skolans seger över den ”mekaniska”, inskräptes det ofta att det framför allt var en kvalitativ förändring av samhället som ledde fram till den fullständiga

kommunismen. Statens försvinnande fick inte uppfattas som något kvantitativt; det var inte fråga om att kapa ett organ här och ett organ där utan om en inre revolution i det politiska samhällslivet. Bucharin hade följaktligen varit ute i ogjort väder när han talat om att armén och flottan skulle vittra bort först, sedan fångelserna och sist "arbetets tvångskaraktär". När klasserna försvann och tvånget därmed upphörde, förklarade man nu, då skulle gränserna mellan staten och de icke-statliga institutionerna gradvis plånas ut, politik och samhälle smälta samman. Enligt filosofen Mitin gällde det att inse att statens bortdöende inte gällde enskilda delar utan helheten: proletariats diktatur var inte i färd med att dö i någon bokstavlig, konkret bemärkelse utan var endast en stat som var döende "till sin art och klasskaraktär".

Enligt detta *dialektiska argument* var felet hos dem som begärde en snabbare framryckning mot kommunismen således inte bara att de negligerade historiens lagar och framåtskridandets tröghet utan också att de hade en felaktig föreställning om övergångens karaktär. Enligt en uppfattning som successivt vann förfäste var det ett gravt misstag att föreställa sig statens bortdöende som ett långsamt försvagande av proletariats diktatur. Utvecklingen mot kommunismen skulle ta formen av ett dialektiskt hopp. Det var en tanke som Trotskij drivit redan 1920 när han förkunnade att klasskampen i sin sista fas skulle skärpas precis som en karbidlampa flammar upp just innan den slocknar, men den klassiska formuleringen av tesen gavs i Stalins tal inför den sextonde partikongressen 1930:

Vi är för att staten dör bort. Och samtidigt är vi för ett stärkande av proletariats diktatur, som är den väldigaste och mäktigaste av alla statsformer som existerar. En högre utveckling av statsmakten i syfte att bana väg för statens bortdöende – det är den marxistiska formeln. Är den motsägelsefull? Ja, den är motsägelsefull. Men det är en levande motsägelse och den motsvarar fullständigt den marxistiska dialektiken.³¹

Detta blev 30-talets officiella försvar för sovjetstatens fortsatta existens. Bucharin och hans anhängare hånades nu för att de inte förstätt att staten måste stärkas innan den vittrar bort, och teorin

om en fridfull övergång från socialism till kommunism förklarades vara en förfalskning av den historiska materialismen. Opportunisterna talar om statens bortdöende, men "glömmer" att den måste stärkas, skrev *Pod znamenem marksizma* i en ledare 1932. Mitin klagade över "det ständiga pratet om att staten skall dö bort under den andra femårsplansperioden" och över att fullständigt felaktiga påståenden om övergången till kommunismen ännu förekom i många broschyrer och läroböcker. En del teoretiker talade t ex om bortdöendet och stärkandet som två samtidiga processer. Men detta var givetvis en revisionistisk förvrängning, förklarade Mitin. Bara arbetarklassens svurna fiender kunde utsprida sådana lögner.

(3) Vid sidan av dessa "inhemska" motiv för att slå vakt om proletarietets diktatur och skjuta varje propå om snabbare avancemang mot det kommunistiska samhället på framtiden dök med tiden upp ett *internationellt argument*. Kunde den kapitalistiska omgivningen hindra Sovjetunionen från att utvecklas till ett kommunistiskt samhälle? Så sent som 1926 hade Stalin, i polemik mot Trotskij och till försvar för sitt eget slagord "socialism i ett land", hävdat att det inte var fallet, även om en isolerad övergång till kommunismen inte var sannolik:

Teoretiskt kan vi tänka oss ett samhälle där det inte finns klasser eller stat utan endast en väpnad befolkning som försvarar sitt klasslösa samhälle mot yttre fiender. Sociologin ger rätt många exempel på detta i mänsklighetens historia, och så kan det också bli i det framtida samhället. Jag tror det är mindre sannolikt att det går så här, men teoretiskt är det fullt möjligt med ett sådant socialt tillstånd där en socialistisk milis existerar utan klasser eller stat.³²

En sådan uppfattning, som stod i god samklang med Lenins kommunstatsprogram, var helt riskfri 1926, men när Stalins uttalande respektfullt citerades tio år senare hade det blivit mer äventyrligt. 1936 proklamerades ju socialismens seger i Sovjetunionen – var det då dags för staten att dö bort? En del partiideologer började faktiskt tänka i sådana banor. Judin, en filosofisk stjärna på uppåtående, hävdade nu att armén alltmer skulle smälta sam-

man med folket. Men ganska snart kom kontraorder. 1938 tillkännagav Molotov att det inte kunde bli tal om något försvagande av armén eller av de administrativa organen förrän socialismen segrat inte bara i Sovjetunionen utan också i alla utvecklade länder. Vid ungefär samma tid publicerade partiorganet *Bolsjevik* ett auktoritativt besked om övergången till det kommunistiska samhället i form av ett svar till en byskollärare, som sänt in följande fråga till tidskriften:

När vi på vårt Komsomol-möte diskuterade kamrat Stalins svar på brevet från kamrat Ivanov (som handlat om tolkningen av slagordet "socialism i ett land", min anm) uppstod en fråga: kan ett fullständigt kommunistiskt samhälle existera i en kapitalistisk omringning? Det fanns två åsikter. Somliga, inklusive mig själv, sade att det var omöjligt eftersom den fullständiga kommunismen förutsätter att det inte finns någon stat och följaktligen inga statsorgan (armé, NKVD, domstolar, fängelser osv), och i en kapitalistisk omringning är ett sådant samhälle inte möjligt. Andra, däribland partiorganisatören, menade att ett kommunistiskt samhälle kan existera i en sådan kapitalistisk omgivning och att hela det beväpnade folket kunde försvara det.³³

Svaret gick ut på att Engels gamla tes om statens bortdöende var "rent teoretisk" och formulerad utan hänsyn till den politiska miljön. De marxistiska lärofäderna hade sett på problemet från en rent abstrakt synvinkel, betygade tidskriften, ungefär som fysiker ibland måste "tänka bort" luften när de vill bevisa vissa lagars giltighet. I den givna situationen var det emellertid nödvändigt att bevara Röda armén och följaktligen också staten. Det politiska maskineriet kunde avvaras först när det inte längre fanns något behov för försvar och försvarsmateriel. Förverkligades kommunismen i Sovjetunionen skulle statsmakten därför leva kvar med dessa begränsade funktioner.

Detta svar bekräftades i Stalins tal vid den artonde partikongressen 1939, där "de kamrater" – utsagt vilka – som talat om att placera staten på antikmuseet fick veta vad de gick för. Dessa trångskallar har totalt missuppfattat Engels, fastslog Stalin. Klasikerna gav minsann inga färdiga svar på alla tänkbara teoretiska

frågor bara för att vi skulle kunna ligga på sofflocket och idissla deras formler. Eftersom den socialistiska staten nu var omringad av ett fientligt kapitalistiskt block var det inte alls säkert att den kunde dö bort under den "högre" fasen:

Kommer vår stat att finnas kvar också under kommunismen? Ja, det kommer den att göra om inte den kapitalistiska omringningen likvideras och om inte riskerna för militära angrepp utifrån försvinner. Naturligtvis kommer vår stats former åter att ändras i överensstämmelse med situationen hemma och utomlands.

Nej, den kommer inte att finnas kvar utan kommer att vittra bort om den kapitalistiska omringningen likvideras och en socialistisk omringning tar dess plats.³⁴

Med denna deklARATION, som under återstoden av Stalins livstid hyllades som den definitiva lösningen på frågan om den proletära diktaturens förvandling, fördes kommunstatsmodellen definitivt bort från dagordningen. Utvecklingsperspektivet förbleknade. Kommunismen omnämndes alltmer sällan. Vysjinskij, åklagaren vid Moskva-rättegångarna och sedermera något av en chefsideolog i juridiska frågor, ägnade sig aktivt åt att nedkämpa varje påminnelse om det ursprungliga framtidsperspektivet. 1938 anklagade han en av 20-talets stora sovjetiska rättsteoretiker, Pasjukanis, för att ha lett en konspiration som avsett att sprida farliga idéer om statens och rättens bortdöende. 1947 förklarade han att "tjattret" om att sovjetstaten med tiden skulle överantvaras till antikmuseet var ett eko från de trotskistisk-bucharinistiska förädarna, och följande år angrep han en annan känd jurist, Denisov, som i en lärobok hävdade att det var viktigt att känna till statens ursprung eftersom man därigenom också kunde förstå varför och hur den med tiden skulle bli överflödig. Detta var enligt Vysjinskij en underlig motivering som drog uppmärksamheten från det centrala, nämligen varför staten var nödvändig, till det helt perifera, nämligen varför den så småningom skulle bli onödig – ett tema som exploaterades av fienden.

Mot slutet av Stalin-perioden hade det kommunistiska slutstadiet i stort sett förpassats ner till fotnötterna i officiella ideolo-

giska skrifter. ”Isolerade från den internationella situationen formulerade klassikerna en abstrakt tes om statens bortvittrande. Tesen är inte giltig vid socialismens seger i ett enda land”, löd en karakteristisk passus i en tongivande lärobok i stats- och rätts-teori (1955). Ingen hävdade visserligen att socialismen skulle bestå för evigt, men framtidsperspektivet var ytterst undanskynt. Vad den politiska apparaten angick så bedömdes, som en sovjetisk partiteoretiker beskrev saken i efterhand, ”blotta tanken på statens bortvittrande som kriminell”. Författare som utlade Lenins politiska tänkande gick regelmässigt långa krokar runt kommunstatsidéerna i *Staten och revolutionen*. I ett brev till *Pravda* den 28 juli 1950 gav Stalin en återblick över den doktrinutveckling som ägt rum. Efter revolutionen, förklarade han, fanns det en del ”exegeter och talmudister” som med hänvisning till Engels utläggningar i *Anti-Dühring* krävde att partiet skulle vidta skyndsamma åtgärder för att upplösa våra statliga institutioner och vår armé. Sovjetiska marxister kom emellertid till slutsatsen att när socialismen segrar i endast ett land och kapitalismen härskar i resten av världen får det revolutionära samhället inte försvaga sin stat, sitt underrättelseväsen och sitt försvar. De sovjetiska marxisternas tes är giltig för den period då socialismen segrar i ett eller några få länder, Engels tes däremot för den period när socialismen segrar i flertalet länder och övriga förutsättningar är för handen, skrev Stalin.

Utopins renässans

Under stalintidens sista skede var teorin om det framtida samhället i det närmaste en död bokstav i den sovjetiska ideologin. Slutmålet behandlades visserligen i de ideologiska läroböckerna och det kunde frambesvärjas vid högtidliga tillfällen, men det var inte tillrådligt för den enskilde att tala alltför mycket om kommunismen. En vetenskaplig konferens om övergången från socialism till kommunism hölls visserligen 1950 i Moskva, men det var

ett enstaka evenemang och ledde inte till något nytänkande kring "den högre fasen". Proletariatets diktatur tycktes ha kommit för att stanna.

Några år efter Stalins död förändrades bilden. En revision av den etablerade politiska doktrinen inleddes vid den tjugonde partikongressen 1956, där man bl a formulerade en ny uppfattning om det yttre hotet mot Sovjetunionen. Tidigare hade det hetat att krig var oundvikliga så länge en stor del av världen ännu var kapitalistisk. Nu lanserades i stället tesen att uppkomsten av ett starkt socialistiskt läger hade gjort det möjligt att förhindra krig. Därmed rubbades en av hörnstenarna i teorin om proletariatets diktatur. Om det inte längre fanns fientliga klasser i det socialistiska samhället och det yttre hotet inte var så farligt, vad hindrade då övergången mot kommunismen?

Den tjugonde partikongressen drog inga omedelbara slutsatser av den nya tesen om krig och fred, men under de följande åren började det kommunistiska perspektivet alltmer tränga fram i den ideologiska förkunnelsen. 1957 förklarade Chrusjtjev inför Högsta Sovjet att den marxistiska teorin om statens bortvittrande var av oerhörd betydelse. Det var ett första tecken på en omvärdering av en del av ideologin som varit minst sagt obskyr under två decennier. Någon vecka senare fick Chrusjtjev tillfälle att utveckla sitt resonemang. Av den amerikanske journalisten Henry Shapiro i United Press tillfrågades han hur det egentligen förhöll sig med detta bortdöende och gav då ett svar som markerade en klar brytning med Stalins idé om en fortgående konsolidering. Statens bortvittrande? "Denna process har i själva verket redan börjat", förklarade Chrusjtjev. "Under loppet av sovjetstatens utveckling förändrades regeringens och vissa tvångsinstitutioners funktioner."

Idén om en utveckling mot en allt bredare självstyrelse passade väl ihop med Chrusjtjevs strategi att låta organisationerna – fackförbunden, Komsomol och frivilligorganisationer av skilda slag – ta ett större politiskt och administrativt ansvar. Vid Komsomols trettonde kongress samma år preciserade han sitt framtidsperspektiv:

Vi säger att staten kommer att dö bort under kommunismen. Vilka institutioner kommer att finnas kvar? De fria samhällliga! Vare sig de kommer att kallas Komsomol, fackföreningar eller något annat blir de samhällsorganisationer, genom vilka samhället kommer att reglera sina förhållanden.³⁵

Att låta "samhället" överta statens uppgifter – det var ett program som rymde många återklanger av det slutande ryska 1800-talets politiska debatt. Under 50-talets sista år blev detta ett ideologiskt paradnummer. Det framtida politiska systemet beskrevs nu som "kommunistisk samhällelig självstyrelse", och en omfattande diskussion utbröt om hur detta mål bäst borde nås. De officiella talesmännen med Chrusjtjev i spetsen uppehöll sig nu ofta vid behovet att vidga medborgarnas deltagande i politiken och ge de fristående organisationerna en starkare ställning.

Övergången till kommunismen blev ledmotivet för de följande två partikongresserna. 1959 proklamerade den tjugoförsta partikongressen att en ny epok inletts, "den intensifierade uppbyggnaden av kommunismen". Planer antogs inte bara för en accelererad tillväxt i jordbruket och industrin utan också för försiktig omvandling av det politiska systemet. Vissa funktioner skulle överlätas från sovjetstaten till samhällsorganisationerna. Detta fick å andra sidan inte leda till något försvagande av proletariats diktatur. Statens bortvittrande var inte något "höstligt lövfäll" där den ena uppgiften efter den andra föll till marken, förklarade Chrusjtjev. Två år senare antog den tjuogoandra partikongressen ett nytt partiprogram, det första sedan 1919. Ungefär hälften av detta behandlade övergången till kommunismen, och nu målades panoramat upp i starka färger. Här förestod en väldig omgestaltning av det sovjetiska samhället: inom två årtionden skulle folket under partiets ledning "i huvudsak" ha byggt kommunismen. Sovjetstaten stod på tröskeln till en era av välfärd, jämlikhet och frihet. Redan nu hade dess karaktär undergått en betydande förändring; det politiska systemet var inte längre ett instrument för en härskande arbetarklass utan tjänade nu alla medborgare. Den tjuogoandra partikongressen slog fast att "proletariatets diktatur" ersatts av en "hela folkets stat": ett nytt mel-

lanstadium på vägen mot statens slutgiltiga försvinnande.

1961 års partiprogram blev mittpunkten i den ideologiskt mycket livaktiga period som nu följde. Under några år blommade det upp en omfattande litteratur om den nya, intensifierade övergångsperioden och om det framtida kommunistiska samhället. I hundratals böcker, broschyrer och artiklar skildrade sovjetiska författare det nya rike som närmade sig. Till stor del ingick dessa skrifter i partiets ansträngningar att föra ut det nya programmet och entusiasmera massorna för de uppgifter som förestod, men det fanns också ett mer seriöst och vetenskapligt inslag i debatten. Under sextiotalets första hälft stimulerades ett slags framtidsforskning som visserligen rymde betydande moment av exegetik men också hade plats för personligt hållna och spekulativt orienterade undersökningar av skilda aspekter av kommunismen. Även i de agitprop-skrifter som syftade till att föra ut det nya partiprogrammet fick många bidrag en individuell touche genom att de många skribenter som mobiliserades för att popularisera budskapet inte fick tillräcklig ledning av gängse handböcker. I rent kvantitativa termer producerades under dessa år avsevärt mer material om det kommunistiska slutmålet än vad som skrivits under de fyra decennier som förflutit sedan revolutionen.

De porträtt som i denna litteratur tecknades av det framtida samhället anslöt sig givetvis i stora drag till de klassiska förebilderna, men de bar också en omisskännligt "sovjetisk" prägel. Det var inget radikalt annorlunda system som presenterades utan snarare en fulländad version av den socialistiska ordningen: ett sovjetsamhälle fritt från apati, motspänstighet och subjektivistiska fel i planeringen, effektivare, rikare och friare. Som i alla utopiska framställningar tryckte varje författare på det han mest ogillade i det rådande samhällsskicket, och beskrivningarna av kommunismen kom därigenom att ge en intressant provkarta på attityder och tendenser inom Sovjetunionens intellektuella etablisseman.

Välstånd, jämlikhet och frihet var tre centrala värden i den efterstalinistiska bilden av kommunismen. *Välståndet* skulle likasom hos Marx och Engels manifesteras i en fördelning av pro-

duktionen efter behov, och den enda fråga som i det sammanhanget vållade tvister mellan de sovjetiska ideologerna var huruvida var och en helt fritt skulle kunna plocka till sig vad han önskade i varulagren eller en viss kontroll skulle utövas genom att de rimliga behoven fixerades av något självstyrelseorgan. Farhågor för att produktionen inte skulle räcka till för en fördelning efter behov var dock sällsynta. Den nya människan skulle ju inte genomsyras av det habegär som präglade den kapitalistiska tidsåldern; hon skulle inte försöka lägga sig till med dyrbara villor, bilar eller flygplan. Med måttliga anspråk från konsumenternas sida och en effektiv produktionsteknik skulle det därför inte vara någon match för det kommunistiska samhället att täcka alla behov.

Att någon befolkningsexplosion eller utplundring av jordens resurser skulle resa hinder för den fulla behovstäckningen förnekades eftertryckligt i Chrusjtjev-tidens litteratur. "Brist på råmaterial? En tömning av de lager naturen berett för mänskligheten? Det är redan helt klart att någon sådan fara inte hotar människan", hette det t ex i *Marxism-leninismens grunder* (1959), periodens mest auktoritativa framställning av gällande doktrin.

Välståndet skulle uppnås genom 4–5 timmars arbete om dagen, med varierande, kvalificerade uppgifter. I likhet med klassikerna betonade 1961 års partiprogram att skillnaderna mellan intellektuellt och manuellt arbete skulle upphävas och att producenterna skulle få tillfälle att utveckla alla sina mänskliga färdigheter. Insatserna i näringslivet skulle givetvis göras frivilligt och utan betalning. För den kommunistiska människan skulle arbetet aldrig förnimmas som ett tvång utan i stället bli "den friska organismens första livsbehov".

Jämlikheten hade många dimensioner i den sovjetiska 60-talsbilden av det nya samhället. I första hand var det en fråga om klasslöshet: genom socialismen hade klasskillnaderna blivit "icke-antagonistiska", under kommunismen skulle de helt försvinna. Men övergången skulle också leda fram till en jämlikhet mellan män och kvinnor och mellan stad och land. Den sistnämnda utjämningsprocessen, som även Marx diskuterat, framstod i sov-

jetisk tappning huvudsakligen som en urbanisering av landsbygden, en utbredning av stadslivets bekvämligheter. Någon "grön våg" förekom inte under Chrusjtjev, som själv gärna talade om "jordbruksstaden" (*agrorod*) som ett ideal.

Full jämlikhet skulle också råda mellan skilda nationer och nationaliteter. I åtskilliga skrifter om kommunismen som publicerades i icke-ryska delrepubliker lades en viss tyngd vid denna aspekt av framåtskridandet mot det kommunistiska samhället, men några konkreta angivelser om hur minoriteternas ställning skulle gestalta sig gavs inte. I ett fjärrperspektiv föreställde sig många författare att nationsgränserna skulle suddas ut och en universell kultur uppstå. På kortare sikt gällde emellertid den formel som sovjetideologin brukat sedan stalintiden, nämligen att varje folk bör odla en kultur som är "nationell till sin form och kommunistisk till sitt innehåll".

Den kommunistiska friheten var å ena sidan en frihet i förhållande till naturen, å andra sidan en social frihet. Befrielsen från den fysiska omgivningens tryck innebar att samhället inte längre behövde kämpa mot hungersnöd, översvämningar, jordbävningar osv. Genom olika vetenskapliga och tekniska landvinningar skulle det lära känna naturens hemligheter och på så vis bli i stånd att bemästra dem; människan skulle inte längre, som Engels uttryckt det, vara naturens slav utan dess herre. Friheten innebar naturligtvis inte att samhället helt kunde styra naturen, men det skulle kunna göra sig oberoende av dess nycker genom en förnuftig anpassning.

Anpassning var också förutsättningen för den sociala frihet som individen uppnådde i det kommunistiska systemet. Friheten tryggades genom att alla medborgare identifierade sig med hela samfundet och av en egen fri vilja iakttog dess normer. Det sociala medvetandet, känslan av samhörighet och gemensamt ansvar lade grunden för en frihet som inte var individualistisk, anarkistisk eller bohemisk utan disciplinerad. I ett samhälle där alla enskilda besjälades av samma moral fyllde det yttre tvånget ingen funktion, och den enskilde skulle därför kunna röra sig i ett socialt landskap utan andra restriktioner än det egna samvetets.

Vid sidan av detta något snäva frihetsbegrepp förekom i många av de utopiska skisser som publicerades kring tjuogoandra partikongressen också ett mer vidsträckt och pluralistiskt. Åtskilliga författare underströk att det kommunistiska samhället skulle rymma många olika åsikter och smakriktningar. Debatten skulle vara helt fri och kulturlivet variationsrikt. Ibland betonades också att den framtida människan måste få fri tillgång till allt slags information för att själv kunna ta ställning i viktiga frågor.

Förutsättningen för kommunismens välbefinnande, jämlikhet och frihet var en smidig samordning av det mänskliga arbetet. Liksom 1800-talets pionjärer talade Chrusjtjev-epokens ideologer gärna om "den sociala orkestern", som på intet sätt behövde tvingas till samverkan. "Den kommunistiska samhälleliga självstyrelsen" beskrevs i de moderna ritningarna som ett komplex av folkliga organ med bred förankring. Flertalet teoretiker utgick från att den framtida demokratin skulle vara representativ, men det skulle också finnas plats för direktdemokratiska beslut och en skola talade med entusiasm om de nya möjligheter till landsomfattande debatter som uppstått genom televisionen. Att alltför och med tiden samtliga medborgare skulle engageras i det offentliga arbetet, om inte samtidigt så i varje fall successivt enligt något rotationssystem, var en gemensam utgångspunkt i litteraturen om det nya partiprogrammet.

De organisationsskisser som antydde byggde vanligen på en sinnrik kombination av vetenskaplig styrning och folklig autonomi. För att planeringen av alla sociala processer skulle bli adekvat krävdes skickliga experter i samhällets ledning. Några svårare värdekonflikter störde inte bilden; sociala och ekonomiska problem hade vetenskapligt optimala lösningar som experterna skulle finna och medborgarna acceptera. Samtidigt skulle den lokala självstyrelsen bli avsevärt mer omfattande än under socialismen. Lekmännen skulle på bred front rycka in i samhällets förvaltning och till största delen ersätta de professionella administratörer som ännu var nödvändiga. Vilken grad av yrkesspecialisering – och därmed professionalisering inom administrationen – som skulle finnas kvar under kommunismen var en fråga som besvarades på

skilda sätt i den sovjetiska debatten. Enligt en ortodox falang med akademiledamoten Strumilin i spetsen måste det visserligen ske en arbetsfördelning i den nya ekonomin i den meningen att de olika uppgifterna måste fördelas, men detta innebar inte att människorna skulle naglas fast vid snäva yrkesspecialiteter. I stället skulle var och en få en utbildning som möjliggjorde variation och cirkulation i arbetslivet. Enligt en mer "realistisk" skola var dock en omfattande differentiering nödvändig i ett modernt samhälle. Ett inflytelserikt kollektivt arbete vid namn *Kommunismens uppbyggnad och människans andliga värld* (Stroitel'stvo kommunizma i duchovnyj mir tjeloveka, 1966) slog fast att specialisering och allmänbildning var två sidor av samma process. En svarvare som ville förkovra sig måste studera fysik, kemi, geometri, estetik osv; på samma sätt skulle alla i framtiden tillägna sig breda kunskaper för att bli duktiga yrkesmän.

Den administration som ännu behövdes i det kommunistiska samhället förutsågs bli avsevärt mindre omfattande än den socialistiska sovjetstatens. Många politiska funktioner dog bort med klassklyftorna; när de sista spåren av kapitalismens moral sopats bort behövde man inte längre frukta några brott, och de mänskliga konflikter som trots allt kunde tänkas uppstå skulle kunna biläggas utan statlig intervention. Polis, domstolar och fängelser var obehövliga under kommunismen; tvångsmakten hade ingen uppgift att fylla i ett samhälle där medborgarna fick alla sina behov tillfredsställda.

När skulle då den "kommunistiska samhälleliga självstyrelsen" kunna realiseras? Precis som revolutionsepokens och 20-talets ideologer talade det tidiga 60-talets om en distans på några decennier eller några generationer. De förutsättningar som måste uppfyllas innan det klasslösa samhället kunde nås och staten kunde vittra bort var emellertid inte riktigt desamma som tidigare. Det var inte längre klasskampens slut eller neutraliseringen av ett aggressivt imperialistblock som utgjorde de kritiska villkoren för att den politiska makten skulle kunna förtvina. Viktigare var nu den ekonomisk-tekniska utvecklingen och sovjetmedborgarnas etiska fostran. Partiprogrammet innehöll detaljerade föreskrifter

om hur "kommunismens materiella bas" skulle skapas, liksom en beskrivning av den nya människans moralkod som omfattade följande principer:

- hängivenhet för kommunismens sak, kärlek till det socialistiska hemlandet, till socialismens länder
- samvetsgrant arbete till samhällets bästa: den som inte arbetar skall inte heller äta
- vars och ens omtanke om att skydda och öka samhällets egendom
- stark insikt om den samhälleliga plikten, oförsonlighet mot kränkningar av samhällets intressen
- kollektivism och kamratligt ömsesidigt bistånd: en för alla, alla för en
- humana relationer och ömsesidig aktning mellan människorna: varje människa är den andras vän, kamrat och bror
- ärlighet och rättframhet, sedlig renhet, enkelhet och anspråkslöshet i samhällslivet och det personliga livet
- ömsesidig aktning i familjen, omsorg om barnens fostran
- oförsonlighet mot orättfärdighet, parasitism, oärlighet, karriärism och vinningslystnad
- vänskap och broderskap mellan alla folk i Sovjetunionen, obönhörligt bekämpande av osämja mellan nationer och raser
- oförsonlighet mot fienderna till kommunismen, freden och folkens frihet
- broderlig solidaritet med de arbetande i alla länder, med alla folk³⁶

När den materiella basen var upprättad och denna moral allmänt vedertagen kunde övergången till den kommunistiska självstyrelsen slutföras. Men redan nu var processen i gång. De strukturella reformer som genomfördes under Chrusjtjev i såväl partiorganisationen som statsapparaten betecknades regelmässigt som steg på vägen mot den nya samhälleliga självstyrelsen.

Avstaliniseringsepokens renässans för det utopiska perspektivet blev inte långlivad. Efter Chrusjtjevs fall 1964 blev det allt tystare om det kommunistiska framtidssamhället. Partiprogrammet försvann ur blickfältet. Litteraturen om övergången till samhällelig självstyrelse tunnades ut, och även om en del arbeten publicerades var tonen nu en annan. Framstegsentusiasmen dämpades. "Saklighet" och "affärsmässighet" blev nyckelord vid de

två följande partikongresserna, och om partiprogrammet eller det långsiktiga målet yttrades inte många ljud.

Har alltså idén om statens bortdöende till slut själv dött bort, försvunnit ur den sovjetiska ideologin? Från dagens horisont ligger det nära till hands att anta det. Men samma antagande har gjorts förr, och då visade det sig vara felaktigt. Ett nytt intresse för den fullständiga kommunismen kan mycket väl blossa upp på något senare stadium, när de sovjetiska makthavarna eller någon grupp som är stark nog att göra sitt inflytande gällande åter finner det motiverat. Den sovjetiska ideologin rymmer många komponenter, och en aktualisering av vissa kombinationer av dessa är en vanlig teknik att driva politiken i en eller annan riktning. Den ideologiska renässansen under Chrusjtjev tycks i första hand ha syftat till att mobilisera befolkningen till politisk aktivitet och ge stimulanser till nya insatser; att återge medborgarna känslan av att deras arbete var en del av en historisk uppbyggingsprocess. Men med eller mot de härskandes vilja kom det utopiska perspektivet också, precis som på 20-talet, att tjäna som instrument för en diskret kritik av systemet. Diskussionen om framtiden gav de "liberala" krafterna möjligheter att framföra många förslag om reformer av det sovjetiska samhället.

Skall man försöka förutse vilken betydelse läran om den fullständiga kommunismen kan få under kommande decennier är denna dubbla funktion värd att beakta. Ingenting hindrar naturligtvis den sovjetiska ledningen att en dag deklarerar att kommunismen har uppnåtts, precis som Stalin en dag 1936 förkunnade att det socialistiska samhället nu var etablerat. I ett sådant fall förlorar idén om slutmålet sannolikt sin kraft. Annars har det emellertid alla utsikter att förbli ett viktigt element i den sovjetiska ideologin. Rätt hanterat av de maktägande kan detta element säkert fungera som systembevarande, som ett medel att stabilisera den givna samhällsordningen och samtidigt driva på den ekonomiska utvecklingen. Men det utopiska perspektivet kan också lätt utnyttjas i systemförändrande syften. När verkligheten skarpt avviker från de ideal som predikas av ett härskande etablissemanng är utsikterna alltid stora att samhällskritiken tar for-

UTOPIN EFTER REVOLUTIONEN

men av fundamentalism eller neo-ortodoxi. Det tidiga 20-talets intellektuella åkallade Marx mot Lenin, Lenin mot Lenin och bådadera mot Stalin. 70-talets och 80-talets sovjetopposition kan mycket väl tänkas åkalla Lenin mot Brezjnev och hans efterföljare.

5 Utopins premisser

I idéhistorisk forskning finns en horisontal och en vertikal tradition. Den förra intresserar sig för vad som rör sig på ett och samma tidsplan, för det som är gemensamt för en viss kulturkrets och som binder samman den enskilde med hans samtid. Den senare söker sig i stället till det kontinuerliga, till strömningar och tendenser som löper genom tiden eller återkommer under skilda epoker. Den horisontale forskaren klyver sin värld i sådana bitar som 40-tal och 50-tal, den vertikale i romantik och realism, socialism och konservatism. De flesta är säkert vidsynta nog att strimla verkligheten på fler ledder än så, men något av dessa perspektiv tar ändå lätt överhanden.

Inom statskunskapen dominerar, långt mer än inom de humanistiska vetenskaperna, det vertikala synsättet. Det politiska tankelivet framställs för det mesta som strimlat i sådana remsor som kommunism, socialism, liberalism och konservatism. Somliga hävdar visserligen att ideologierna är på utdöende och allt mer flyter samman. Andra bestrider detta och menar att motsättningarna är lika hårda och glöden lika het som någonsin förr. Men ytterst få tycks ifrågasätta den premisse på vilken båda dessa ståndpunkter bygger, nämligen föreställningen om en "ideologisk" epok i det förflutna: ett 1800-tal kluvet i skarpskurna doktriner, en tidsålder av filosofiskt systembyggande, ett förlorat skede av idépolitik. I debatten om huruvida ideologierna dött sotdöden eller ännu flämtar är det knappast någon som frågar efter om de egentligen någonsin levat. I synen på den politiska idéhistorien är den vertikala traditionen fast rotad.

Ett sådant perspektiv har också bestämt denna undersökning.

Vi har följt en politisk vision – idén om det självstyrande, statslösa, kommunistiska samhället – från dess källflöden i den franska revolutionens tankevärld till dess återuppståndelse i 1960-talets sovjetsamhälle. Kontinuiteten i denna utveckling är klart skönjbar. Marx föreställningar var tydligt influerade av den sena upplysningsfilosofin, Lenin utgick från Marx liksom från samhällsideal i tysk socialdemokrati och rysk radikalism, den tidiga bolsjevikiska debatten påverkades starkt av Lenin och den efterstalinistiska renässansen lånade många tankar från såväl klassisk som äldre sovjetisk doktrin. Några slagfärdiga formuleringar om det kommunistiska samhället – som t ex att det kommer att förverkliga principen ”från var och en efter hans förmåga, till var och en efter hans behov” och att det kommer att förpassa staten till antikmuseet – har hållit sig levande från Marx och Engels dagar till våra, och på samma sätt har Lenins suggestiva planer på en bred medborgarsjälvstyrelse fått en permanent nisch i den sovjetiska ideologin. Den vertikala kontinuiteten förefaller väl belagd.

Men frågan är ändå om denna kontinuitet inte är mer formell än substantiell. Alla de stora ideologierna uppvisar en konsistens som delvis är skenbar. Under långa tider kan visserligen socialister (eller liberaler eller konservativa) inta ungefär samma positioner på den politiska skalan, hylla ungefär samma föregångare och rentav mumla ungefär samma trosbekännelser, men åsikterna skiftar ändå väsentligt från generation till generation. Fixerar man skarpt sådana traditioner som den kommunistiska (eller fascistiska eller liberala) upplöses de lätt i sina beståndsdelar. Det till synes gemensamma glider i sär, de bärande idéstommarna visar sig stötta olika tankebyggnader, bakom de perenna slagorden återfinns föreställningar som ständigt växlar. Världsbildens förändringar genom nya uppfinningar och upptäckter, det ekonomiska livets metamorfoser, tendenser i konst och kulturliv, kunskapsmassornas ständiga omvärlingar, nya och förblekande hotbilder, skiftande kollektiva och individuella ambitioner – alla sådana förskjutningar i situationsbilden och i de intellektuella redskapen framstår som mycket kraftigare determinanter för det

politiska tänkandet än de fragila ramar vi kallar ideologier.

Närmar man sig den kommunistiska utopin från en horisontal utgångspunkt är sådana bindningar inte svåra att upptäcka. Marx visar sig vara rotad inte bara i en viss ideologisk tradition utan också i det tyska 1840-talet med dess specifika insikter, utblickar och frågor. Lenin blir en exponent inte bara för marxismen utan också för en särpräglad rysk sekelskifteskultur, för den västorienterade intelligentsans verklighetsuppfattning och problembild. Hos Chrusjtjev framträder inte bara en kommunistisk skolning utan också partiapparaten perspektiv på ett samhälle som måste förändras men inte får förändras alltför häftigt. I varje skede tillfogas element som är tidstypiska och speglar önskemål och synsätt i den politiska och intellektuella miljö där visionären hör hemma.

Hur dessa horisontala impulser gjort sig gällande har diskuterats utförligt i de skilda kapitlen, och här skall bara några huvuddrag rekapituleras. Marx föreställningar om framtidslandet var ursprungligen nära förknippade med den radikala liberalismens opposition mot ståndssamhället, där människan inte erkändes som en "allmän varelse" utan stängdes in i sin sociala fålla. Från denna utgångspunkt postulerade han att utvecklingen måste gå mot en triumf för den universella principen, mot mänsklighetens befrielse ur det ekonomiska systemets snäva rollfångelse. Samtida utopsocialistiska och kommunistiska idéer förde honom in på tanken att detta endast var möjligt i en egendomslös ekonomi, där de fria producenterna rationellt planerade sitt arbete. I hans senare skrifter uppställdes Paris-kommunen som ett mönster för ett sådant system.

De universalistiska komponenterna i denna utopi föll snart i glömska. För den tyska socialdemokratin och för de socialdemokratiska partier som mot seklets slut växte upp i skilda länder blev idén om den rationella planhushållningen mer central, och för åtskilliga av rörelsens talesmän framstod socialismen inte minst som ett instrument för modernisering och ekonomisk tillväxt. Många skisser av det framtida samhället fick en anstrykning av super-kapitalism. Vid sekelskiftet rymde det nya riket

löften inte bara om jämlikhet och människovärde utan också om elektricitet, effektivitet och välmåga.

I bolsjevismens doktrin fick detta moderniseringsmoment stor betydelse. Socialismen skulle bli en jättekartell under proletär ledning, präglad av integration och planmässighet. Participation och självstyrelse var drag som inte betonades så starkt i den tidiga bolsjevismen, men under revolutionsåret 1917 fick de av strategiska skäl en central position i partiets politiska budskap. Vid denna tid gled också färsk erfarenheter från europeisk krigshushållning in i bilden av framtidssamhället.

20-talet accentuerade de antibyråkratiska inslagen i visionen. Kommunismen blev nu ett legitimt alternativ till det system som etablerats, och graden av politisk centralisering, uniformering och tvångsanvändning kom att framstå som en viktig skiljelinje mellan den lägre och högre fasen. Stalins bidrag till teorin bestod huvudsakligen i preciseringar av övergångsprocessens förutsättningar. Något eget porträtt av kommunismen tecknade han aldrig, och under den senare delen av hans regim var utopismen lyst i bann. När ett systematiskt tänkande om framtiden åter tog fart fogades nya komponenter till den nedärvda doktrinen. Tanken på ett brett politiskt deltagande utvecklades därhän att den kom att stödja aktuella strävanden att effektivisera företag och förvaltning, och det ideala systemet fördes allt närmare den sovjetiska verkligheten.

Förändringarna i framtidsbildens innehåll är således betydande. De är så betydande att man kan undra om den vertikala kontinuiteten inte blivit överbetonad. Är den kommunistiska utopin egentligen något annat än en serie olika idépaket som inlindats i samma emballage? Är marxismen inte snarare ett stycke tyskt 1840-tal, leninismen ett stycke ryskt 1910-tal och de andra stora ideologierna – liberalism, konservatism, fascism osv – på samma sätt endast kombinationer av utsnitt ur skilda tidsmiljöer? Nej, en ensidig betoning av det horisontala perspektivet vore knappast berättigad. En vertikal enhet existerar, de ideologiska traditionerna är inga fiktioner. Men vad som måste understrykas är att det just är som *traditioner* de fungerar. Ideologin traderar ett

tankestoff från svunna tider, överför problem och tankemönster mellan skilda epoker. När Chrusjtjev drev fram sin ”kommunistiska renässans” aktualiserade han framtidsföreställningar som går att härleda till vissa specifika idékretsar och situationer – till 1790-talets besvikna intelligentia, till 1840-talet vänsterhegelianska opposition, till 1890-talets utvecklingsromantik, till en ivrig strategidebatt sommaren 1917 och till 1920-talets motstånd mot en hårdnande maktkoncentration.

En sådan härledning ger naturligtvis inte i sig själv något besked om de nedärvda idéernas värde. Att ett samhällsideal har sitt ursprung i en viss tid och en viss kultur säger ingenting om dess relevans i en annan miljö. Vid en rationell prövning är det å andra sidan svårt att förbigå de horisontala bindningarna. En teori om samhällsutvecklingen som bygger på vissa föreställningar om människoslåktets förmåga till moralisk förädling och rationalitet, om kunskapens inverkan på samhällsrelationerna, om möjligheterna till effektiv central styrning av en industriell ekonomi och om det administrativa arbetets lätthet kan inte gärna förbli opåverkad om dessa föreställningar rubbas. Traditionen kommer då i konflikt med den aktuella världsbilden, och en sådan konflikt borde – vare sig den klassificeras som en dialektisk motsägelse à la Marx, som en kognitiv dissonans à la Festinger eller som en förrevolutionär kris à la Kuhn – sannolikt förr eller senare leda fram till en teoretisk revision.³⁷

Marxismen har i många avseenden varit en revolutionär och revolutionerande tankeriktning. Samtidigt är den genom sina horisontala bindningar till skilda epoker en i eminent grad konserverande ideologi, som i renare form än t ex konservatism och liberalism bevarat 1700-talets och 1800-talets människosyn och framtidsförtröstan. När man ibland talar om västerlandets ”kulturella imperialism” i den tredje världen kan det vara skäl att ställa frågan om någon strömning under det senaste halvsekle mer effektivt bidragit till denna än marxismen. I dess teori om det framtida samhället lagras idéer som i århundraden varit centrala i europeiskt tänkande. Det är inte minst genom marxismen som upplysningsepokens tankar ännu är levande i vår tid.

Noter

Notapparat och litteraturförteckning är inskränkta till ett minimum. Utförligare referenser i *Beyond the State: The Future Polity in Classical and Soviet Marxism*.

- 1 G W F Hegel, *Philosophie des Rechts*, § 182
- 2 Marx-Engels Werke (MEW) I, s 104
- 3 MEW I, s 253
- 4 MEW IV, s 182
- 5 MEW IV, s 482
- 6 Theodor Mundt, *Die Geschichte der Gesellschaft in ihren neueren Entwicklungen und Problemen* (Berlin 1844) s 429 f
- 7 Brev till Francesco Vigano, cit. i Gromoslav Mladenetz, *Histoire des doctrines coopératives* (Paris 1933) s 87
- 8 MEW XVII, s 537
- 9 MEW XVII, s 336 ff, 539–544, 591 f
- 10 MEW XVIII, s 634
- 11 MEW XVIII, s 306
- 12 Adam B Ulam, *The Bolsheviks* (New York 1965) s 353; Leonard Schapiro, *The Communist Party of the Soviet Union* (New York 1960) s 205 f; Leonard Schapiro & Peter Reddaway, *Lenin, The Man, the Theorist, the Leader: A Reappraisal* (London 1967) s 10; Louis Fischer, *The Life of Lenin* (New York 1964) s 122; Robert V Daniels, *The Conscience of the Revolution* (Cambridge, Mass. 1960) s 51 f; Lewis S Feuer, *Lenin's Fantasy: The Interpretation of the Russian Revolutionary Dream*, *Encounter* XXXV:6, s 33
- 13 Cit. i Petr Juzjnyj, *Tjto takoe Lenin?* (Petrograd 1917) s 16
- 14 V I Lenin, *Sotjinenija* (5 uppl) XI, s 69 f
- 15 V I Lenin, *Sotjinenija* XXXI, s 42
- 16 V I Lenin, *Selected Works* (LSW) III, s 251
- 17 LSW II, s 397 f
- 18 LSW II, s 401
- 19 LSW II, s 344 f
- 20 LSW II, s 403
- 21 V I Lenin, *Sotjinenija* XXXI, s 354
- 22 LSW II, s 672 f

- 23 LSW II, s 33f
- 24 LSW II, s 342
- 25 LSW II, s 482
- 26 J V Stalin, Sotjinenija VII, s 163
- 27 Sed'moj ekstrennyj s'ezd RKP(b) (Moskva 1962) s 162
- 28 Devjatyj s'ezd RKP(b): Protokoly (Moskva 1960) s 67
- 29 M Brudnyj, O pravoju i levoju opasnosti, Bolsjevik 1928:1 s 29
- 30 N Bucharin, Polititjeskoe zavesjtjanie Lenina, Pravda 24 jan 1929 och Zametki ekonomista, Pravda 30 sept 1928
- 31 J V Stalin, Sotjinenija XII, s 369f
- 32 J V Stalin, Sotjinenija IX, s 129f
- 33 Bolsjevik 1938:20, s 47
- 34 J V Stalin, Leninism (London 1940) s 662
- 35 N S Chrusjtjev, Vospityvat' aktivnyh i soznatel'nyh stroitelej kommunistjeskogo obsjtjestva (Moskva 1958) s 26
- 36 Program för Sovjetunionens Kommunistiska Parti (Stockholm 1961) s 109
- 37 L Festinger, A Theory of Cognitive Dissonance (New York 1957)
T S Kuhn, The Structure of Scientific Revolutions (Chicago & London 1962)

Förteckning över namn som förekommer i boken

Bakunin, Michail (1814–1876) rysk anarkist
Bebel, August (1840–1913) tysk socialdemokrat
Becker, Carl (1876–1933) amerikansk historiker
Bernstein, Eduard (1850–1932) tysk socialdemokrat
Blanc, Louis (1811–1882) fransk socialist
Blanqui, Auguste (1805–1881) fransk revolutionär socialist
Brezjnev, Leonid (1906–) sovjetisk politiker
Bucharin, Nikolaj (1888–1938) bolsjevik
Burke, Edmund (1729–1797) engelsk konservativ
Cabet, Etienne (1788–1856) fransk utopsocialist
Chomjakov, Aleksej (1804–1860) rysk filosof, författare
Chrusjtjev, Nikita (1894–1971) sovjetisk politiker
Cieszkowski, August (1814–1894) polsk-tysk filosof, politiker
Comte, Auguste (1798–1857) fransk sociolog
Considérant, Victor (1808–1893) fransk utopsocialist
Denisov, Andrej (1906–) sovjetisk jurist
Engels, Friedrich (1820–1895) tysk socialist
Feuerbach, Ludwig (1804–1872) unghegeliansk filosof
Fustel de Coulanges, Numa Denis (1830–1889) fransk historiker
Gneist, Heinrich Rudolph (1816–1895) tysk jurist, politiker
Gierke, Otto von (1841–1921) tysk rättshistoriker
Haxthausen, August von (1792–1866) tysk historiker
Heine, Heinrich (1797–1856) tysk poet
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1770–1831) tysk filosof
Herder, Johann (1744–1803) tysk filosof, författare
Herzen, Alexander (1812–1870) rysk radikal
Hess, Moses (1812–1875) tysk socialist
Humboldt, Wilhelm von (1767–1835) tysk filosof, vetenskapsman
Jaurès, Jean (1859–1914) fransk socialistisk politiker
Kaganovitj, Lazar (1893–) sovjetisk politiker
Kautsky, Karl (1854–1938) tysk socialdemokrat
Kerenskij, Alexander (1881–1970) rysk regeringschef 1917
Kropotkin, Pjotr (1842–1921) rysk furste, anarkist

- Lamennais, Hugues Félicité (1782–1854) fransk författare, kristen socialist
 Lassalle, Ferdinand (1825–1864) tysk socialdemokrat
 Lavrov, Pjotr (1823–1900) rysk filosof, populist
 Lenin, Vladimir (1870–1924) bolsjevik
 Lessing, Gotthold (1729–1781) tysk filosof
 Liebknecht, Wilhelm (1826–1900) tysk socialdemokrat
 Lissagaray, Prosper Oliver (1839–1901) fransk historiker
 Locke, John (1632–1704) engelsk politisk filosof
 Maine, Henry (1822–1888) engelsk historiker
 Maitland, F V (1850–1906) engelsk rättshistoriker
 Mannheim, Karl (1893–1947) tysk sociolog
 Marx, Karl (1818–1883) tysk socialist
 Michailovskij, Nikolaj (1842–1904) rysk sociolog, publicist
 Mitin, Mark (1901–) sovjetisk filosof
 Molotov, Vjatjeslav (1890–) sovjetisk politiker
 Montesquieu, Charles Louis (1689–1755) fransk politisk filosof
 More, Thomas (1478–1535) engelsk utopist
 Mundt, Theodor (1808–1861) tysk historiker
 Müller, Adam (1779–1829) tysk konservativ
 Pestel, Daniel (1793–1826) rysk politiker, dekabrist
 Plechanov, Georgij (1856–1918) rysk marxist
 Preobrazjenskij, Jevgenij (1886–1937) bolsjevik, ekonom
 Proudhon, Pierre Joseph (1809–1865) fransk utopsocialist, anarkist
 Richter, Eugen (1838–1906) tysk politiker
 Rousseau, Jean-Jacques (1712–1778) fransk filosof
 Ruge, Arnold (1803–1880) tysk unghegelian
 Saint-Simon, Louis (1760–1825) fransk utopsocialist
 Schulze-Delitzsch, Herman (1808–1883) liberal tysk kooperatör
 Spinoza, Baruch (1632–1677) holländsk filosof
 Strumilin, Stanislav (1877–) sovjetisk ekonom
 Trotskij, Lev (1879–1940) bolsjevik
 Turgot, Jacques (1727–1781) fransk ekonom
 Tönnies, Ferdinand (1855–1936) tysk sociolog
 Voltaire, François Marie (1694–1778) fransk filosof
 Vysjinskij, Andrej (1883–1954) sovjetisk jurist, diplomat

Några böcker

Om den idéhistoriska bakgrunden:

Carl Becker, *The Heavenly City of the Eighteenth Century Philosophers*. New Haven 1932

Martin Buber, *Paths in Utopia*. Boston 1958

John Bury, *The Idea of Progress*. London 1920

Norman Hampson, *The Enlightenment*. Aylesbury 1968

Hans Reiss, *Politisches Denken in der deutschen Romantik*.
Bern & München 1966

Om Marx:

Gunnar Aspelin, *Karl Marx som sociolog*. Lund 1972

Shlomo Avineri, *The Social and Political Thought of Karl Marx*.
Cambridge, Mass. 1968

Isaiah Berlin, *Karl Marx*. Stockholm 1965

Sven-Eric Liedman, *En värld att vinna. Den unge Karl Marx*.
Stockholm 1968

David McClellan, *Marx before Marxism*. London 1969

David McClellan, *The Young Hegelians and Karl Marx*.
London 1969

Om tysk socialdemokrati:

G D H Cole, *Socialist Thought: Marxism and Anarchism, 1850–1890*

Bertrand Russell, *German Social Democracy*. London 1965

Om rysk radikalism:

Sergej Utechin, *Russian Political Thought: A Concise History*.
London 1965

Franco Venturi, *Roots of Revolution: A History of the Populist and Socialist Movements in Nineteenth Century Russia.*
London 1960

Om Lenin:

E H Carr, *Ryska revolutionen 1917–1923*, 3 delar. Stockholm
1970

Alfred G Meyer, *Leninism.* Cambridge, Mass. 1957

Leonard Schapiro & Peter Reddaway, *Lenin: The Man, the Theorist, the Leader. A Reappraisal.* London 1967

Om den sovjetiska debatten:

Theodore Denno, *The Communist Millennium: The Soviet View.*
Haag 1964

Walter Laquer & Leopold Labedz, *The Future of Communist Society.* New York 1962

Marxismen-leninismens grunder. Moskva 1961

Program för Sovjetunionens kommunistiska parti. Stockholm
1961

Andreas Adahl, *Marxismen-leninismen enligt sovjetisk nutidsuppfattning.* Lund 1971

Ett axplock SNS-skrifter*

- P. Bohm: **Samhällsekonomisk effektivitet**, 196 sid, 1972. Hft. 21: 75
- C.-J. Bouveng–A. Söderman: **Världsmarknaden**, 267 sid, 1974. Hft. 29: 50
- L. Calmfors–E. Lundberg: **Inflation och arbetslöshet**, 298 sid, 1974. Hft. 38: –
- G. C-O Claesson: **Statens ostyriga utredande**, 210 sid, 1972. Hft. 15: –
Inb. 15: –
- N. Elvander m fl: **Näringslivets 900 organisationer**, 354 sid, 1974. Hft. 34: 50
- G. Frenne–L. Salomonsson, **Att handla med Östeuropa**, 213 sid, 1974. Hft. 29: 50
- F. Johansson: **Vridet och vinklat i massmedier**, 177 sid, 1972. Hft. 24: 50
Inb. 29: 50
- L. Lidén: **Makten över företaget**, 277 sid, 1974. Hft. 23: 55
- J. Myhrman: **Kreditmarknad och penningpolitik**, 167 sid, 1974. Hft. 29: 40
- On Incomes Policy**, 275 sid, 1969. Inb. 20: –
- I. Ståhl: **U 74 – En samhällsekonomisk analys av den högre utbildningen**, 157 sid, 1974. Hft. 19: 55

* En förteckning över SNS samtliga skrifter kan erhållas direkt från Studieförbundet Näringsliv och Samhälle, Sköldungagatan 2, 114 27 Stockholm. Tel. 08/23 25 20.

Enligt marxisterna går utvecklingen från kapitalism över socialism till kommunism. I slutskedet har alla klassgränser plånats ut och staten vittrat bort. Byråkrati och förtryck har försvunnit.

I de stater som styrs av kommunistiska partier säger man sig hittills endast ha uppnått den "lägre" fasen — socialismen. Den "högre" fasen återstår att förverkliga.

Hur tänker sig marxisterna detta slutmål? Vilka förutsättningar bygger de på? I *Den kommunistiska framtiden* visar Daniel Tarschys, docent i statskunskap, hur idén om det statslösa samhället har vuxit fram och förändrats under tidernas lopp. Han följer den marxistiska framtidsvisionen från klassikerna till dagens sovjetideologi.

Studieförbundet Näringsliv och Samhälle

Distribueras av FORUM